

АЛИШЕР ИБОДИНОВ

ҚЎРБОШИ МАДАМИНБЕК

(Хужжатли қисса)

Тошкент
«Бозорчи» нашриёти

63. 3(2У)
И 13

Тақризчилар Тарих фанлари докторлари, профессорлар:
Б. Аҳмедов, Ҳ. Зиёев.

И 4702620200—35 15—1993
М 362(04)

ISBN 5-8255-0136-3

© А. Ибодинов, «Ёзувчи»
нашриёти, 1993 й.
© Сўзбоши муаллифи Х. Даврон

ЎЗБЕК ЎЗЛИГИНИ БИЛСИН

Ватан фақат макон тушунчаси эмас, у энг аввало маърифий мазмунга эга, миллат хотирасининг узвийлигини билдирадиган маънавий қадриятдир. Ватанни ўзи яшаб турган маълум макон ва замон деб билувчи одамлар аслида ўзларини Ватандан айри тушунадилар. Ватан инсон ботинида — унинг вужудида бўлгандагина кучли ва аҳтиросли қувватга айланади. Ватан — ўтмишимиз, бугунимиз ва келажагимиздир. Ватан ғояси деган тушунчани изоҳлаш керак бўлса, мен бу ажодлар ёдини авайлаб сақлаш, улардан мерос қолган маданиятни, илм-фанни ўрганиш, тараққий эттириш деб ўқтирар эдим. Ажодлар хотирасини асраш эса фақат маърифатли киши қўлидан келади. Шу сабабдан ҳам буюк олмон файласуфи Хегель: «Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга тайёр эканликларида акс этади», деб айтгани бежиз эмас.

Ватанимиз бўлмиш Туркистон тарихи ҳеч қачон тинмаган жанглар тарихи, юртимиз ҳудудларини бузиб кирган босқинчи душманларга қарши кураш тарихи, бу аёвсиз курашлар мобайнида элимиз озодлиги ва равнақи учун жонини аямаган халқ ўғлонлари ва қизлари жасорати тарихидан иборатдир. Ватан душманлари билан бўлган юзма-юз жангларда фидойилик кўрсатган Тўмарис, Широқ, Ботир тангрикут, Спитамен, Жалололдин Хоразмшоҳ, Темурмалик, Маҳмуд Таробий, Бобон, Пўлатхон, Солтон Содиқ, Номоз каби халқ қаҳрамонлари номи халқ хотирасига абадий муҳрланди.

Яқин бир асрлик кечмишимиз ҳам ғожиаларга тўла кетди. Бир пайтлар буюк Темур бобомиз томонидан ягона давлатга бирлаштирилган Туркистон ноқобил ҳукмдорларнинг тожу тахт талашинлари туфайли бўлиниб — парчаланиб кетди. Оқибатда юртимиз сарҳадларига босқинчи Россия қўшинларининг қадами етганда ҳам шаклан, ҳам маънавий

жиҳатдап бўлинган Туркистон бу истилога қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилди. У ўз қалбини боболар ёдидан узгани учун эмас, балки миллий ҳамжиҳатликни унутгани учун ҳам енгилди. Ярим асрдан зиёд чўзилган асоратдан сўнг Россияда бошланган инқилоблар туфайли Туркистон аҳолиси озодликка чиқаман деб ўйлаган эди. Бироқ, бу орзуси ҳам чиппақка чиқди. У иккинчи маротаба босиб олинди — бу гал ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган большевиклар томонидан забт этилди. Халқлар ўртасида тенглик ғоясини шиор қилиб кўтарган алдамчи Ленин бошлиқ фирқага аслида фақат ҳокимият, ҳокимият бўлгандаям, бутун Рус империяси устидан ҳокимият керак эди. Бу мақсад йўлида улар ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмадилар. Инқилоб, аслида бир ҳовуч одамнинг ҳокимиятга чиқиб олиши учун зарур бўлгани қадар тезда ошкор бўлди.

Советшунос олим А. Паркнинг ёзишича, 1917 йил воқеалари Туркистон ўлкаси халқлари учун икки тур инқилобни: овруполик ишчи ва солдатларнинг пролетар инқилоби ва маҳаллий аҳоли ўрта табақасининг миллий-буржуа инқилобини вужудга келтирган эди. Биринчи инқилоб, колониал характерга эга бўлиб, Туркистонда руслар мавқеини сақлашга хизмат қилса, иккинчи инқилоб эса Туркистон ўлкасини руслар асоратидан олиб чиқиш, миллий истиқлол ғояларини олға сурган эди.

Асосан овруполиклардан иборат большевиклар фирқаси Туркистонни қўлдан чиқаришни истамасдилар, улар бу ҳудуд «коммунистик империя» учун обу ҳаводек зарур эканлигини билишарди. Улар худди чор амалдорлари каби Туркистон ўлкасида мавжуд бойликларнинг нақадар кўплигидан яхши хабардор эдилар. Аммо Туркистон ўлкасида яшовчи халқлар уларнинг бу ниятларига қарши эдилар, улар озод ва мустақил яшашни истардилар. Аслида Чор Россиясининг бу чет ҳудудида тарих дарсликларида ёзилганидек, большевик инқилоби ғалаба қилган эдими, маҳаллий аҳоли большевикларга эргашганмиди? Йўқ, албатта! Туркистон халқлари миллий зиёлилари инқилоб арафасидаёқ минг бир машаққат билан ўз ватанларини асорат ва қолоқликдан халос этмоқ учун кураш олиб борардилар. Улар мустақил давлат барпо этиш ниятида ўз ҳаётларини фидо қилишга тайёр ҳолда сийсий жанглар ичида эдилар.

Инқилобнинг дастлабки пайтларида бир қатор маҳаллий зиёлилар большевикларнинг миллий масала соҳасида эълон қилган шиорларига алданиб, уларнинг хизматига ўтдилар. Ҳа, большевикларнинг шиорлари гўзал ва умуминсоний эди. 1914 йилдаёқ Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи масаласини кўтариб чиққан, ҳатто фирқа

конференцияларининг бирида у: «Биз бундай деб айтамыз: эй рус халқи, Финландияга зўравонлик қилма! Бошқа халқларга зулм қилувчи халқнинг ўзи озод бўлиши мумкин эмас». Бу ғоя Ленин ҳокимият тепасига келгандан кейин қабул қилинган бир қатор ҳужжатларда ҳам аксини топди. Шунингдек, «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси»да халқларнинг ажралиб чиқиб, мустақил давлат тузишгача бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи тан олинди, ҳар қандай миллий, диний имтиёзлар ва чеклашлар бекор қилинди. Бу ғоя «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига мурожаат»да ҳам ошкор этилди. Бу мурожаатда: «Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва баҳазур туза берингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз»,—деб қайд қилинган эди. Аммо бу китобларнинг барчаси қоғозларда қолиб кетди. Бундай умумбашарий ғояларнинг эълон қилиниши инқилобнинг дастлабки босқичида Ленин бошлиқ коммунистик фирқа ҳокимиятни ҳали тўла қўлга ола билмагани, у бошқа фирқалар билан ҳамкорлик қилишга мажбур бўлгани ва халқ оммасининг энг аввало зиёлиларни ўз томонига ағдариб олишга уриниши билан изоҳланади, холос.

Кўп вақт ўтмай Туркистон зиёлилари бу ғоялар аслида пиордан бошқа нарса эмаслигини, амалда бутунлай бошқача ишлар бўлаётганини тўла англаб етдилар. Зўрлик билан эгалланган Туркистондаги большевик ҳокимиятида маҳаллий халқ вакиллариининг жалб этилмагани, маҳаллий аҳолини очикдан-очик онгсизликда, нодонлик ва сиёсий саводсизликда айблаб таҳқирлаш, большевиклар ўлкада ўзаро урушни авж олдирганлари туфайли деҳқончилик тўхтаб қолгани, очлик бошлангани, Россиядан баъзан келиб турадиган ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини фақат овруполикларга тақсимлаш, маҳаллий халқнинг миллий онгини ўстиришга хизмат қиладиган нашрларни таъқиқлаш, маҳаллий халқларни бир-бирига гиж-гижлаши—большевиклар сиёсати мана шулардан иборат эди.

Большевикларга алданганлардан бири Т. Рисқулов Туркистон компартиясининг III ўлка съездида сўзлаган нутқида изтиробини яширмасдан очик айтган эди: «Партиядош ўртоқларимиз бутун мусулмон пролетариатидан шубҳаланадилар... Бундан ташқари уларни қамаб қўямиз деб дўқ қилмоқдалар. Мусулмонларнинг бор-йўқларини тортиб олмоқдалар, тортиб олибгина қолмай, ўлдирмоқдалар ҳам. Қишлоқларда аҳоли даҳшатга тушиб қочиб кетяпти. Ва ўғрилар (аслида миллий — озодлик ҳаракати қатнашчилари.

Х. Д.) кўпайиб боряпти. Лекин кимдир партиямас, қизил кўшин зўравонлик қиляпти деб эътироз билдириши мумкин. Аммо партия раҳнамо. Барча ҳокимият ташкилотларига партиявий ўртоқлар раҳбарлик қилишяпти, лекин улар аҳволни яхшилаш учун ҳеч қандай чора кўрмаяптилар. Уларнинг ҳомийлиги остида ҳамма жойда ичкиликбозлик ва номаъқул ишлар авж оляпти, бинобарин, партия мана шулар учун айбдор, албатта...

Мусулмонларни қийнамоқдалар, уларни ҳатто отиб тап-ламоқдалар».

Т. Рисқулов нутқи давомида бундан ҳам даҳшатли манзарани чизди: «Ўртоқлар, биз камбағал мусулмонлар Николай замонида ваҳший ҳайвон аҳволида қандай яшаган бўлсак, ҳозир пролетар ҳукуратимиз даврида ҳам худди шундай, ҳатто ундан баттар аҳволдамиз, гарчи мана шундай аҳволда Совет ҳокимиятига қаршилиқ қилмай, имкони борича унга ёрдам бераётган бўлсак-да, шундай аҳволдамиз. Биз зулматда оч-яланғоч яшаб, итдек қафансиз ўлиб кетаётганимизга ким айбдор? Аммо мен айбдорни тўғридан-тўғри кўрсатиб беролмайман, мен бундай дейман: коммунистлар программаси жуда маъқул ва тўғри программа, бизнинг ҳокимият вакиллари нима сабабдан унга амал қилмайдилар, буни мен билмайман, чамаси улар билмаганларидан ёки жўрттага кўзни чирт юмиб шундай қиладилар, устига-устак улар программага қарши ҳаракат қиляптилар. Чунки улар капиталистларга қарши курашамиз, дейдилар, шу баҳона билан боримизни тортиб олиб, ўз ҳамёнларини қаплайтира бошладилар. Наҳотки ҳокимият программаси шундай бўлса? Бундай эмас, албатта. Мен зарарқунанда бойлар ҳақида гапирётганим йўқ, аммо мисол учун, бир камбағал пролетарнинг битта оти ва араваси бор эди, юк ташиб оиласини боқарди. Қизил аскарлардан биттаси келиб, ҳеч қандай ҳақ тўламасдан отини тортиб олади, бунинг касофатига унинг оиласи оч-яланғоч қолади. Наҳотки, шу ҳам программага мувофиқ бўлса? Бойларни шилиш баҳонасида шаҳардаги 84000 аҳолининг ҳаммасини шилишган. Шу тўғрими, ахир? Намангандан келтирилган молнинг ҳаммаси, ҳатто қулфгача мусодара қилинган: наҳотки, шунча мол ёниб кетган ва бошидан оқ сотила бошлаганмиди?

Баъзи кишиларни қуролинг бор, деб айблаб ҳибсга олганлар. Қуролни топа олмаганларидан кейин ва маълумот йўқлиги сабабли озод қилганлар, 5—10 минг жарима солганлар. Бу пул қаёққа кетган, советларнинг хазинасигами ёки киссагами. Агарда киссага кирган бўлса, сизнингча бу тўғрими?

Ҳокимиятни ишончли ҳокимият деб биламан, аммо

мана шу ҳокимият ҳокимлари бўлмиш ўртоқлар аслида нима қилдилар. Улар фақат ўзларининг ўрисларини ажратиб олиб ҳимоя қилдилар, яхши едириб-ичирдилар, яхши кийинтирдилар, ўз уйларини бегоналарнинг тортиб олинган шойи мато ва бошқа қимматбаҳо буюмлари билан безади-лар, аммо мусулмонларга нима каромат кўрсатдилар? Едириб ичирдиларми? Йўқ! Кийинтирдиларми? Йўқ! Агар кийинтирганларида, камбағаллар ялангоёқ юрмасди, агар едириб-ичирганларида минг-минглаб очлар ўлмасди. Бизникиларнинг нимаси қолди? Йиртиқ-ямоқ кўрпа-тўшагидан бошқа ҳеч вақоси қолмади.

Бизнинг қизил қўшин қисмлари тинч аҳолига жабр қилмоқдалар».

Бундай манфур сиёсат норозилик уйғотмаслиги мумкин эмас эди. Зеро, бу чор Россияси амалдорлари юргизган сиёсатдан фарқ қилмас, хатто зулм қилишда ундан ўтказарди. Халқ чор империяси зулмини унутмаган эди. Бор-йўғи бир йилча аввал Россия ҳукумати мардикорликка олинишига қорши кўтарилган халқ исёнини бостириш баҳонасида Туркистон халқларини қирғин қилиш — геноцид билан шуғуллангани ёдида эди. Қўзғолонни бостириш оқибатлари муҳокама этилган Россия давлат думаси мажлисида А. Керенский (кейинчалик вақтли ҳукуматнинг бошлиғи қилиб сайланган) геноцид бўлганини ошкора тан олиб, шундай деган эди: «Бошдан-оёқ қуроолланган пиёдалар, тўпчилар ва отлиқлардан иборат жазо отряди ўз йўлда учраган ҳар бир аҳоли манзилини таг-туби билан йўқотиш, аҳолини бир бошдан, на жинси ва на ёшига қарамасдан ўлдириш билан шуғулланган: эмизикли болалар, чолу кампирлар беаёв қиличдан ўтказилган. Тоққа қочган, асосан хотин-халаж ва мурғак болалардан иборат аҳоли совуқ ва очликдан ҳалок бўлганлар».

Қарайиб 6 ой давом этган 1916 йил қўзғолонида 673 минг киши ўлдирилган, 163 минг киши Сибирга сургун қилинган, 300 мингдан зиёд аҳоли Шарқий Туркистонга қочиб жон сақлашга мажбур бўлган эди. Бир миллиондан зиёд бу аҳолининг молу мулки қўзғолонни бостиришда қатнашган рус аскарлари ва деҳқонларига тарқатилган.

Бу қалтиом сиёсатдан большевиклар юргизган сиёсат деярли фарқ қилмас эди.

Туркистон халқларининг миллий истиқлолга бўлган интилишлари чексиз ва юксак эди. Шу интилиш оқибатида 1917 йилнинг сентябрида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонлари қурултойида Туркистон мухтор жумҳуриятини барпо этиш режаси туғилди.

1917 йилнинг 22 ноябрида комиссар Полтарацкий Самарқандда Мустафо Чўқай билан олиб борган сўзлашувла-

рида унга советларнинг Тошкентдаги халқ комиссарлари шўроси раислигини қабул қилишни таклиф этди. Мустафо Чўқай таклифни қатъиян рад этди. 1917 йилнинг 9 декабрида Қўқондаги хон саройида 203 туркистонлик вакил қатнашган Туркистон ўлкаси тўртинчи қурултойи очилди. 10 декабрда Россия федерацияси ичида Туркистон маҳаллий мухтор жумҳурияти тузишга қарор этилди. Қурултой мухтор жумҳуриятнинг ижроия қўмитаси — ҳукуматни тuzди. Ҳукумат раислигига дастлаб Муҳаммаджон Тинисбой ўғли, кейинчалик ташқи ишлар вазирлигига тайинланган Мустафо Чўқай, мудофаа вазирлигига Убайдуллахўжа, ички ишлар вазирлигига Абдурахмон Ўроз ўғли, молия вазирлигига Шоҳ Аҳмад ўғли, озиқ-овқат ишлари вазирлигига Обиджон Маҳмад ўғли, маориф вазирлигига Носирхон тўра, қурилиш вазирлигига Миродил, зироат вазирлигига Хидоят Оға ўғли сайландилар.

1917 йилнинг 10 декабрида Туркистон учун Қўқон мухтор жумҳурияти тузилгани ҳақидаги қарор қуйидаги жумлалардан иборат эди: «Тўртинчи Туркистон фавқулодда ўлка қурултойи Русия инқилоби асосларига таяниб, Туркистон халқларининг истаги ва орзусини ифода этади, Туркистонни демократик, федератив Русия жумҳуриятининг маҳаллий мухториятига эга бир қисми деб эълон этади. Мухторият шаклини белгилани яқинда тўпланадиган Туркистон таъсис мажлисининг ихтиёрига топширилади. Қурултой Туркистондаги майда халқлар ҳуқуқининг ҳар томондан муҳофаза этилишини таънавали суратда эълон этади». Аммо Тошкентдаги биринчи ва иккинчи Сибирь ўқчи полклари кучига таянган рус большевиклари ва арман дашноқларидан иборат Туркистон халқ комиссарлари шўроси бу қонуний ҳукуматни там олмади ва очиқдан-очиқ унга қарши кураш бошлади.

1918 йилнинг 18 февралидан 19-чига ўтар кечаси комиссар Перфильев қўмондонлиги остидаги рус қизил қўшини Қўқонга ҳужум бошлади. Уч кунлик тўхтовсиз тўпга туттиш оқибатида ёндирилган Қўқон мағлуб бўлди. Ўн мингдан ортиқ юртдошимиз истиқлол йўлида қурбон бўлди. Шундан кейин Фарғонани бўйсундириш бошланди. Жанглар давомида 180 дан ортиқ қишлоқ ёндирилди, Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бўзқўрғон ва Қўқон-қишлоқда 4500 киши ўлдирилди. Чор Россияси даврида бошланган геноцид авжига чиқди. Халқ ўзини ҳимоя қилиш учун қўлига қурол олишга мажбур бўлди. Тўхтовсиз қирғин-барот манзилига айланган водийда тинч меҳнат қилиш учун шароит қолмади. Большевикларнинг халқни тинч меҳнат қилиш, даласида ҳосил етиштириб, оиласини

тебратиш имконидан маҳрум қилишдан муддаоси — халқни оч қолдириб бир бурда нон эвазига ўзига бўйсундириш эди. Ҳадемай, очлик авжига чиқди. Очликни ўйлаб топган ва амалга оширган большевиклар энди уни юзага чиқаришда ўзлари босмачи деб атаган, аслида миллий-озодлик ҳаракати қатнашчиларини айблаб бошладилар.

«Туркистондаги босмачилик ҳаракатининг ижтимоий асоси» мақоласининг муаллифи Скалов қуйидагиларни ёзди: «Қўқон мухториятининг қулаши, совет қўшинларининг ва армани дашноқларининг тинч аҳолига ўтказган жабр-зулми, шаҳарлар, темир йўллар, корхоналар, деҳқончилик қилинадиган ерларнинг вайрон ва талон-тароғ қилингани деҳқонларни қўлига қурол олишига сабаб бўлди». Ёки «Колониал инқилоб (Туркистон тажрибаси)» китобининг муаллифи Григорий Сафаровнинг фикрича, «босмачилик ҳаракати, бир тарафдан Қўқон мухториятининг қулагани, ўлкада ўрнатилган пролетар диктатураси бошиданоқ колониал характерга эга бўлгани, иккинчи тарафдан, бу колониал сиёсат туфайли маҳаллий аҳолининг турмуши изидан чиқарилгани, деҳқонларнинг ўзини ҳимоя қилишдан бошқа йўл тополмагани сабабидан пайдо бўлган эди».

«Босмачилик» учун эмас, миллий истиқлол учун кураш майдонига чиққанларнинг асосини деҳқонлар ташкил қилганини деярли ҳамма тадқиқотчилар тан оладилар. Бу фидойи инсонлар бошқарувчилар томонидан қонга ботирилган водийни ҳимоя қилиб чиқиш билан қарайб 16 йилдан ортиқ вақт давом этган миллий-озодлик ҳаракатини бошлаб бердилар. Бу кураш йўли — кучли қуролланган, асосини ашаддий жиноятчилар ташкил этган қизил қўшинга қарши чиқиш оғир бўлди. Неча минг ватандошларимиз бу курашда қурбон бўлдилар. Биз Оллоҳдан эрк ва истиқлол учун шаҳид бўлган юртдошларимизга раҳматлар тилаймиз!

Мана шундай шаҳид кетган, қўлига қурол ушлаб она юртини келгинди босқинчилардан ҳимоя қилган қўрқмас инсонлардан бири Муҳаммад Амин Аҳмадбек ўғли — Мадаминбек эди. Бу улуг инсонни совет тузуми маддоҳлари қанчалар қораламасинлар халқ унинг номини юрагида асраб яшайди. Узоқ йиллик ёлғон таъсирида қолган пайтимизда ҳам, миллат хотирасини сақловчилар бўлмиш оқил инсонлар Мадаминбек каби миллат фарзандлари шахсияти ва фаолияти қораланган китобларнинг сатрлари орасидан ҳақиқатни топиб ўқиш санъатини эгалладилар. Бу санъат китобларда битилган «хоин»ни «фидойи», «қароқчи»ни «юрт ҳимоячиси», «аксилинқилобчи»ни «миллатпарвар» деб ўқишдангина иборат эмас эди, албатта. Бу миллат фарзандлари юрагидаги изтиробга шерик бўлиш, хатоларни англаш, улар

хотирасини авайлаб сақлаш санъати ҳам эди. Оқни қора деб жилд-жилд китоблар битилган бўлса-да, халқ хотираси ўзгармади, у ўзининг қўрқмас ўғлонлари хотирасига хиёнат қилмади.

Олис болалик чоғларимда ўқиганим боис, аллақачоноқ муаллифининг кимлиги эсимдан чиқиб кетган бир китобдан Мадаминбекнинг ўлдирилиши лавҳаси, нима учундир, хотирамда муҳрланиб қолган. Ҳар гал «Мадаминбек» исмини эшитишим билан ўша лавҳа гавдаланади. Аслида бу лавҳа онгимда аллақачонлар ўзгарган тарзда яшаётганлигини эса Алишер Ибодиновнинг китобини ўқиганимдан кейин сездим. Кўз ўнгимда гавдаланадиган лавҳада мен Мадаминбекни «босмачи»лар томонидан қуршаб олинган ҳовлида қизил аскарлар билан ёнма-ён турганини, туриб жанг қилаётганини эмас, оппоқ отида ёмғирли ва чақмоқдор кечада қаёққадир елиб бораётганини, чақмоқларнинг оний шуури ёритган кўзларида буюк бир дард товланиб турганини — курашчи сиймосини кўраман.

Мадаминбек ҳақида ёзилган китоблар кам ва улар асосан ёлғон-ёшиқдан иборат. Энг сўнгги ўқиган китобим: қирғиз адиби Тўлеген Қосимбековнинг «Булутлар ортида тоғ бор» рўмони ҳам шундай сохта чиқди. Асар қирғиз оқини Тўқтоғулга бағишланган бўлса-да, жуда кўп саҳифаларда Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Холхўжа қўрбошилар ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Муаллиф Мадаминбекни совет тарих илми нуқтаи назари асосида тасвирлаган. Шу сабабдан бўлса керак, ёлғондан имкони қадар кўп фойдаланади. Чунончи, у Мадаминбекни ўлдиришда машҳур туркчи Анвар Пошшонинг қўли борлигини кўрсатади. Анвар Пошшо бир телба миллатчи тарзида тасвирланганди. Холбуки, Мадаминбек, расмий ҳужжатларга кўра, 1920 йилнинг 14 май куни ўлдирилган бўлса, Анвар Пошшо Туркистон ўлкасига, аниқроғи Бухорога 1921 йилнинг октябрида келган эди. Миллий-озодлик йўлида фидо бўлган инсонларни душман тарзида тасвирлаган қирғиз адиби, қанча кўп миллатпарварни қораласам, шунча яхши, деган ният билан қалам сурганга ўхшайди. У Туркистон халқлари озодлигининг кушандаси — қизил қўмондон Фрунзени рўмон қаҳрамони Тўқтоғулдан ҳам ошириб меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди, юксак пардаларда мадҳ этади. Улуғ бобокалонимиз ҳазрат Мир Алишер Навоий: «Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон» деб айтганларидек, Мадаминбек каби миллат ўғлонлари ҳақида ёлғонни ёзганлар уяладиган замонга едик.

Ёлғон айтиш қулнинг қисмати, озод одам қисмати ҳақиқатни айтишдир, дейди тианлик донишманд Апаллон.

Узоқ йиллар давомида босмачилик деб аталган миллий-озодлик ҳаракатини тарихий воқеликдан узган тарзда, ўша воқеалардан анча вақт ўтганидан фойдаланиб, фақат совет ҳокимияти манфаатларини кўзлаб, айрим шахсларни ўша давр қатламларидан юлиб олиб ё қораладилар ёки уни ўзлари истаган тарзда тасвирладилар.

Фрунзени олқишлаб, Мадаминбекни эса қоралаб, Куйбишев, Рудзутақларга мадҳиялар битиб, Ленин буюк инсоний фазилатлар эгаси бўлгани ҳақида ваъзхонлик қилган ҳолда улар бошлиқ ашаддий жиноятчилардан иборат босқинчилар томонидан ёндирилган, вайронага айлантирилган юзлаб қишлоқларни, қилич билан чопилган аёллару болаларни тилга олмадилар, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолишини истадилар. Аммо ўтмиш, ўша дахшатли ўтмиш юракларимизнинг ботиний қатламларида, бир бутун ўлка бўлган Туркистонни бўлиб ташлаган харита чизиқларида яшириндир. У боболаримиз, момоларимиз йиғлаб яратган қўшиқлар орқали янги авлодларга етиб келди.

Туркистон миллий-озодлик ҳаракатини ўрганиш, у ҳақда бор ҳақиқатни айтиш пайти етди. Шу пайтгача ёзилган тухматлардан фидойи ватандошларимизни халос этайлик. Бугунгача сиғиниб келинаётган айрим шўрави даҳоларни миллий қаҳрамонларимиз дейишдан номус қилиб, 1916—1939 йиллар давомида, аниқроғи бутун асорат давомида истиқлол йўлида ҳалок бўлган инсонлар руҳини шод этайлик. Мадаминбеклар, Беҳбудийлар, Мунаввар қорилар, Қодирийлар, Фитратлар ва Чўлпонлар ҳақиқатини халқимизга етказайлик! Улар ҳақида очиқ-ойдин айтилмас экан, боболар қўшиғи орқали келган ўтмиш зулмати кўзларимиз нури билан ёритилмас экан, дилимизга, маънавиятимизга, истиқлолимизга, келажагимизга бўлган тазйиқлар ортса, ортадики, ҳеч қачон камаймайди.

Шу сабабдан қўлингизда ушлаб турган Алишер Ибодинов қаламига мансуб ҳужжатли қиссага ўхшаш асарлар ёзилишини, нашр этилишини олқишлаш керак. Шу билан бирга бундай асарлар яна ҳам тўлароқ ва терапроқ бўлишини, юракларимизни ҳаяжонга солиш қудратига эга йирик бадиий асарларга айланишини орзу қиламиз.

Алишер адабиётга озодлик мавзуси ёритилган «Қуёш ҳам олов» номли ажойиб ҳикояси билан кириб келган эди. Биз унга мана шу қутлуғ мавзуга содиқ қолишини тилаймиз. Озодлик йўлида қурбон бўлган, аммо номи забун бўлган ёки қораланган инсонлар ҳақида ҳақиқатни халққа қайтариш ҳам истиқлол учун кураш эканини ҳеч қачон унутмайлик.

НОТИНЧ МАРҒИЛОН

— Абдураззоқ закўнчиби ўлдиришибди! Мадазим ўғри унинг калласини кесиб ташлабди!

Марғилоннинг илонизидек қинғир-қийшиқ, тор кўчалари бўйлаб бир шум хабар яшин тезлигида тарқалиб кетди. Кўҳна шаҳар бир қалқиб тушди. Абдураззоқ закўнчи шаҳарнинг энг обрўли, илмли кишиларидан, фақир-фуқароларнинг меҳрибони эди. Чор ҳукумати даврида Фарғонадаги рус судларида тилмоч бўлиб ишлаган бу зиёли инсон жуда кўп мусулмонларга яхшилик қилган. Ўз миллатдошларини иложи борича мустамлакачилар зулмидан ҳимоя этишга уринган эди. Айни Абдураззоқ закўнчининг сайъ-ҳаракатлари туфайли ҳам ўнлаб гуноҳсиз ўзбеклар Сибирь сургуни, турмалардан қутулиб қолган эдилар.

Октябрь тўнтаришига ва ҳатто 20-йиллар охирларига қадар ҳам Туркистонда икки хил суд тизими муқобил равишда фаолият кўрсатган. Шаҳарлар ва қишлоқларда минг йиллар давомида бўлганидек, шариат қозилари қозихоналарда ислом қонун-қоидаларига мувофиқ турли фуқаролик ишларини кўриб чиқиб, ҳукм чиқаришарди. Минг йил муқаддам айни шу Марғилонда ўсиб-улғайган буюк фикҳ олими Бурҳониддин Марғилонийнинг шариат қоидалари китоби «Ҳидоя» уларга қўлланма эди. Айни пайтда Россия империяси қонунлари асосида иш кўрадиган судлар ҳам мавжуд эди. Рус судьялари каби шариат қозиларини ҳам чор ҳукумати маъмурлари тайинлашарди. Қизиғи шундаки, шариат қозилари ҳам ҳукм ўқиш пайтида рус пошшоси номидан иш кўраётганликларини таъкидлаш мақсадида... бўйниларига бут осиб олишарди! Лекин катта миқдордаги ўғрилиқ, қотиллик, давлатга қарши фаолият каби жиддий жиноий ишларни одатда мустамлака ҳукумати судлари кўрарди. Ёшлигида узоқ муддат Россияда бўлган, ибтидоий юридик маълумотига эга эса-да, дунёқараши кенг, ҳам Оврупа ҳам Шарқ адабиётини чуқур ўрганган Абдураззоқ Сиддиқов чор судларида нафақат тилмоч, балки маҳаллий халқнинг ҳимоячиси сифатида ўзини тутарди. Закўнчи лақабини у ман шу туфайли орттирган эди. Мустамлака маъмурларининг ўзбекларни одам ўрнида кўрмаслиги, тақаббур, порахўр судьяларнинг оддий инсон тақдирини сариқ чақага олмаслиги Абдураззоқ Сиддиқов онгида аллақачон ўзгариш ясаган ва у ўз йўлини топиб олган эди. 1916 йил. Марғилон халқ мардикор воқеалари туфайли мустамлака тузумига қарши қўлида қурол билан майдонга чиқди. Озодлик учун дади бош кўтариб чиққан марду-майдонлар ўққа учдилар ёки турмаларга қамалдилар. Кўшлар отилиб кетди. Абдураззоқ закўн

чи ўз халқи тарафида эди. Исён бостирилгач, то 1917 йил февраль инқилобига қадар ҳукуматдан яшириниб юришга мажбур бўлди. Февраль инқилобидан сўнг Сиддиқов қизғин сиёсий фаолият майдонига шўнғиб кетди. У Марғилонда тузилган «Уламо» жамиятининг фаол ташкилотчиларидан бири бўлди. Жамиятнинг бош шиори Туркистонни ярим асрдан бери давом этаётган мустамлака зулмидан қутқариш, халққа сиёсий ва иқтисодий мустақилликлар бериш эди. Абдураззоқ Сиддиқов октябрь тўнтариши кунлари Петроградда бўлиб, советларнинг II съездида иштирок этаётган эди. Большевикларнинг кимлигини яхши англаган мусулмон инқилобчиси зудлик билан Туркистонга қайтди. Қўқон мухториятини ташкил этишда фаол қатнашди.

Туркистон Халқ Комиссарлари кенгаши мустақил Туркистон давлати — Қўқон мухториятини ўзининг ашаддий душмани деб билди. Зеро, бу ҳукумат мустамлака илдишларига болта уриш учун турилган эди. Сиёсий йўллар билан мухториятчиларни ўз йўлларида қайтаришга кўзи етмаган большевиклар қон тўкишга ўтдилар. 1918 йил 14 февраль кунини Туркистон Халқ Комиссарлари кенгаши Фарғона вилоятида ҳарбий ҳолат эълон қилди. Темир йўллар эса қамал ҳолати шароитларида ишлайжagini билдирди. Ташқи оламдан ҳеч қандай мадад ололмаган биринчи Туркистон мустақил ҳукумати қулади. Дашноқлар ва қизил аскарлар Қўқонни қонга ботирдилар.

Абдураззоқ зақўнчи мухториятни сақлаб қолиш учун халқни қўлига қурол олишга даъват этаётган пайтда ўлтирилди. Марғилоннинг товуқ бозоридаги катта мачит саҳнида бўлган йиғилишда нутқ сўзлаётган Сиддиқовни ёлланган қотиллар алдаб, ташқарига чақиривади ва мачит таҳриратхонасида бошини танасидан жудо этишади. Мақтулни оравага солиб, Чангалчи маҳалласидаги хонадонига келтиришади. Рафиқаси, қизлари фарёд кўтариб, ўзларини оталари жасади устига ташлашади.

— Қотиллар отамнинг калласини узиб олишган экан. Ўзилган каллани белбоғ билан яна бўйнига ташиб боғлаб кўйишибди, — дея хотирлайди Саодат ая Раззоқова. — Шум хабарни эшитиб, эс-ҳушимизни йўқотган эдик. Арава ҳовчимизга яқинлашган пайтда паранжисиз, уйдан дод солиб чиқдим. Бўйим етган пайтлар. Ўша даврда Мадаминбек шаҳар милициясининг бошлиғи бўлиб ишларди. Отамнинг жасадини уйга олиб келганларга бошчилик қилаётган экан. Шу ерда мени кўриб қолибди...

Мадаминбек қотилларни топиб, жазолашга марҳумнинг тобути устида ваъда беради. Қўп ўтмай қотиллар қўлга туширилиб, одил суд ҳукмига топширилди.

Мадаминбек... Туркистон миллий озодлик ҳаракатида ўзига хос ўрин тутган бу жасур ва оқил инсон қисмати тўғрисидаги ҳақиқат узоқ йиллар темир парда ортида тутиб келинди. Унга доир архив материалларининг аксарияти махсус фондларда сақланар, бу фондларга эса ҳар ким ҳам қўйилмавермасди. Туркистонда фуқаролар уруши тарихини ўрганган олимлар эса Мадаминбек шахси хусусида асосан бир ёқлама, қандайдир олдиндан қатъий белгилаб қўйилган ҳудуд доирасидагина фикр юритардилар. Яъни чор ҳукумати даврида қароқчилиги натижасида Сибирга сургун қилинган. Кейинчалик Марғилон милициясининг бошлиғи бўлди. 1918 йил ёзида босмачиларга қўшилган. Икки йиллик қонли жанглардан сўнг шўро ҳукуматига қарши курашнинг бефойдалигини тушуниб етди ва Қизил армияга таслим бўлди. Қофирларга қўшилгани учун ўз собиқ сафдошлари Кўршармат ва Холхўжа томонидан қатл этилган. А. Зевелевнинг фуқаролар тарихига оид илмий китобларидан тортиб, М. Поликовскийнинг бек ҳақидаги хотираларигача Мадаминбек сиймоси айнан шу схемага мослаштирилган. Туркистон фуқаролари уруши даври ёртилган барча бадий асарлар ва ҳатто Мадаминбек образи Ҳамза Умаров талқинида бир мунча ҳақиқатга яқинроқ яратилган «Фавқуллода комиссар» бадий фильмида ҳам шу схема.

Бироқ асл Мадаминбек шундайми? У чинакам ватанпарвар, жасур саркардами ёки гоҳ Қолчак, гоҳ Фрунзе билан аноқ-чапоқ бўлган қўрқоқ, сотқин эдими? Саволлар, саволлар...

1920 йил, 7 март. Скобелев шахри. 2-Туркистон ўқчи дивизияси штабида кечагина бир-бирига ўқ отган ҳарбийлар ярашиш битимини имзолаш тантанасидан сўнг суратга тушинди. Тарих бу суратни биз учун асраб қолди. Фарғонадаги 2-Туркистон ўқчи дивизияси қўмондони, Н. Веревкин-Рохальский, комиссар Слепченко, дивизия штаби офицери Буйлин ва бошқа қизил командирлар билан ўзбек кўрбошилари, шунингдек А. Ненсберг, капитан Половцев, штабс-капитан Никольский сингари сафдошлари даврасида ўтирган Мадаминбек сиймоси ана шу суратга абадий муҳрланган.. Инглизча «ҳаким» рангидаги френч кийиб, елкага тортиб боғланган чарм тасмага зарҳал қинли қилич осиб олган, бошига Марғилон дўпписини кийган Мадаминбек аллақандай ўйчан қиёфада ўтирибди. Унинг ақлли кўзлари тубида билинар-билимас мунг ҳам зоҳир. Аммо ўзини тутиши дадил, мағрур. Бамисоли рақибни устига сакрашга чоғланган шер ҳолати барқ уради бу қиёфада. Кенг пешона, яхшилаб тарашланган калта соқол-мўйлови эса суратдаги шахсинг зиёлинамо киши бўлганидан далолат беради.

Бу сурат ботир жангчи, омилкор саркарда, айни пайтда шоиртаъб, Қуръонни ёд биладиган чин мусулмон бир зот — миллат, Ватан учун азиз жонини тиккан буюк ўғлон ҳақида энг тўғри тасаввур уйғотади. Мадаминбек қадимий турк саркардаларига хос гўзал фазилат — ботиний шоирлик ва асл жангчиликни ўзида мужассамлаштирган шахс эди. Унинг шеър ёзган, ёзмаганлиги номаълум. Аммо шеърятнинг чанқоқ мухлиси бўлгани аён. У чўрткесар ва айни пайтда сермулоҳаза эди. Мадаминбек руслар билан кўп муносабатда бўлар, улар орасидан дўст-ёрлар орттирган, айни пайтда беш вақт намозни қанда қилмас, кўп вақтини Қуръон тиловати билан ўтказар эди. Унинг қалби гўзал аёл зотига нисбатан муҳаббатга тўла, айни пайтда у бошқа қўрбошилар сингари 5—10 тадан хотин олмас, хотинбозликка рўжу қўйганларни эса аёвсиз жазоларди. У ҳаётни севар, айни пайтда ўлимдан қўрқмас эди. Сафдошлари, уни қўرған-билган кишилар хотирасида Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли мана шундай хислатлар эгаси бўлган чин ўзбек фарзанди сифатида қолган.

Марғилонда Мадаминбекнинг авлод-аждодларини «бек уруғ» деб юритишарди. Бу бежиз эмас. Асли ҳозирги Тошлоқ районининг Садда қишлоқ Шўроси ҳудудида жойлашган Сўкчилик қишлоғида 1892 йили таваллуд топган Мадаминбек эл-юртга таниқли йигит эди. Мадаминбек беклик уновини қўрбоши бўлганидан сўнг олган эмас. Сўкчилик қишлоғидаги кексалар ва Мадаминбекнинг турмуш ўртоғи Саодатхон аянинг хотирлашича, у насл-насаби жиҳатидан ҳам бек бўлган. Руслар Фарғонани босиб олганларидан сўнг Мадаминбекнинг аждодлари ўз мавқеларини йўқотадилар. Унинг отаси Аҳмадбек қошиқ, чўмич ва бошқа рўзгор буюмлари ишлаб чиқарадиган кичик устахонанинг эгаси эди. Ўз-моз савдогарчилик билан ҳам шуғулланар эди. Мадаминбекнинг бир акаси ва икки опаси бўлган. Болалигидан зеҳни ўткир, зийрак Мадаминбек ўқимишли эди. Эски мактабда савод чиқарган, Марғилон шаҳридаги Хўжа Муҳаммад Нурсо маҳалласида, домла Мирҳайдар қўлида таълим олган.

Фарғона шаҳридаги Оқариқ кўчаси 47-уйда яшовчи нафақахўр Абдулфатто Ҳожихонов шундай эслайди:

— Раҳматлик отам Ҳожихон Маҳсум Шокир ҳожи домла ўғли Мадаминбек билан мактабдош, сабоқдош дўст бўлганлар. Отам Найзақайрағоч қишлоғида таваллуд топган бўлиб, бу Сўкчиликка яқин. Домла Мирҳайдар Марғилондаги илгор усулда дарс берадиган билимдон муаллим сифатида донги кетган одам бўлган эди. Илмга чанқоқ, ўзига гўк кишилар болаларини айни шу мактабга берганлар. Отамнинг эслашларича, Мадаминбекнинг зеҳни ўткир бўлган.

Бир ўқиган нарсасини ёд олган. У ўша йиллариёқ Қуръонни ёд олиб, қори бўлган экан. Дадам Бухорога — Мир араб мадрасасига кетган. Мадаминбек ҳам унга қўшилиб бормоқчи бўлган, лекин қандайдир сабабларга кўра боролмаётган қолган.

Кейинчалик Ҳожихон Маҳсум Андижон вилоятининг Пой-туқ қишлоғидаги катта жоме мечитига имом бўлиб юрган кезлари Мадаминбек уни топиб ўз ёнига олган¹.

Аҳмадбекнинг ўғли Марғилон шахридаги бозорда кўп юра бошлади. У шу ердаги савдо дўконларида ҳар хил ишларни бажарарди. Фалсафа фанлари номзоди, доцент Иброҳим Каримов «Шарқ юлдузи» журналининг 1992 йил 7-сонида эълон қилган «Армонда қолган Мадаминбек» сарлавҳали мақоласида Мадаминбекнинг сафдошларидан бири Аҳрорхўжа Мақсудхўжаев хотираларига асосланиб, ёш Мухаммад Аминнинг Марғилон бозорида турли юмушларни бажариб юрганлигини ёзади. Бозор жумла жаҳоннинг кичирайтирилган шаклидир. Бу ерда донони ҳам, подонни ҳам, ярим танга учун одам ўлдиришдан тоймайдиган ўғри-ю, тасодифан оёқ остидан топган бир сўм эгасини ахтариб бозорни бошига кўтараётган комил мусулмонни ҳам, етимларни боқиб дардида не заҳматда тикиб чиққан дўпписини қимтинибгина бозорга солган бевани-ю, исловатдан кўчага сайр қилгани чиққан «сойбўйи» қизларини ҳам учратиб мумкин (ўша йиллари Скобелев шахри марказидан оқиб ўтадиган Марғилонсой атрофларида қатор исловотхоналар жойлашган эди. Бу ерда мусулмон ва Европалик фоҳишалар сақланарди. Баъзан гулдор извошларда шахар сайлига чиққан ана шу аёлларни «Сойбўйи қизлари дейишарди»). Бозор одамни кўп нарсага ўргатади. Мадаминбек бу ерда кўпгина улфатлар орттирди. Скобелевга тез-тез қатнаб, рус дўкондорлари билан савдо алоқалари олиб борди. Тез орада русча гаширадиган ва ёзадиган даражага етишди. Ҳозиргача илмий ва бадиий адабиётларда у рус тилини қамоқда юрган пайтда ўрганган деган фикр мавжуд. Лекин гувоҳларнинг шохидлигига қараганда у қамалганга қадар русчани яхши билган. В. Алдан-Семёновнинг «Осиё узра бўрон» романида Мадаминбекнинг Фрунзе билан суҳбати келтирилади. Шун-

¹ Ҳожихон Маҳсумнинг ҳаёти айна шу ошначилик туфайли ҳам фожиали тугади. 1937 йил 16 августда ўша пайтда Тошкент вилоятининг Паркент туманида яшаётган Ҳожихон Маҳсум Шокировни НКВД қамоққа олади. Унга Мадаминбекнинг сафдоши деб айб таққайдилар. Қаттиқ азоб-уқубатлардан сўнг Маҳсум шу йилнинг ўзида Тоштурмада вафот этади. Анчагина таъби назм бўлган бу одамдан бир қатор шеърлар қолган. Ўғли А. Ҳожихонов қўлида сақлаб моқда.

да Мадаминбек француз файласуфларидан бирининг доно фикрини французча баён этиб, Фрунзени лол қолдиради. Бу гапда жон борга ўхшайди. Мадаминбек сафдошларининг укаси бўлмиш марғилонлик нафақахўр Давлат Султоновнинг фикрича, у Нерчинск шаҳрида каторгада юрган пайтда французлар билан бирга бўлган. Ҳар ҳолда у француз революцияси, Карл Маркс таълимоти ҳақида бирмунча тасаввурга эга бўлган. 1919 йил 11 мартда Мадаминбекнинг Фаргона фронтининг қўмондони М. Сафоновга ёзган хатида худди мана шу билим сезилиб турарди.

1914 йили полиция Марғилон шаҳрида кўзга кўринган йигитлардан бири бўлиб қолган Мадаминбекни қамоққа олади. Ва суд уни узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилади. Унинг қамалиши хусусида бир-бирига зид, чалкаш фикрлар бор. Лекин уларнинг бирортаси ҳам ҳужжатларга асосланмаган. Кўпинча у ўз хотинини ўлдиргани учун қамалган дейишади. Бироқ, Саодатхон аянинг гувоҳлик беришича, бундай эмас. Тўғри, қамалгунга қадар бек бир марта уйлانган. Кейинчалик, Мадаминбекни Нерчинскдаги қамоқхонага олиб келишгач, Бек ўша ёқда туриб хотинини талоқ қилади ва у аёл бошқа турмуш қуриб кетади. Мадаминбек Тошлоқнинг ўша пайтдаги йирик амалдорларидан бири Ғуломбек мингбоши билан қаттиқ олишиб қолганлиги учун қамалган. Бу низонинг сабабларини ҳозирча аниқлай олмадик. Аммо ёш Мадаминбек кўпчилик ўртасида Ғуломбек мингбошини қаттиқ калтаклагани маълум. Суд эса Мадаминбекнинг ўзи тап олмаган айбларини ҳам унга тиркаб, 14 йил каторга ишларига ҳукм қилиб юборади. И. Каримов бу воқеани сал бошқачароқ талқин этади. Унинг ёзишича, Мадаминбек бешболалик ((Бешбола ҳозирги Фаргона шаҳри маҳаллаларидан бири) Отабой ғиштчи деган бадавлат шахс билан гап талашади. Унга қасдлашиб қолган Отабой ғиштчи Мадаминбеклар хонадонига бир милтиқни яширтириб қўяди. Сўнгра суд Мадаминбекни бозор растасидаги Умар хез деган савдогарнинг дўконидан буюм ўғирлади, қонунсиз милтиқ сақлади, дея Сибирь қамоғига ҳукм қилади. Ҳар ҳолда ҳар икки воқеа ҳам Мадаминбекни ўша даврнинг катталари билан тўқнашиб қолгани, оқибатда тухмат балосига учраб, ноҳақ қамалганлигидан далолат беради.

Мадаминбекнинг рафиқаси Саодатхон аянинг эслашича, Мадаминбек Нерчинскда каторгада юрган пайтлари чеккан азоб-уқубатлари, қамоқ маъмурларининг шафқатсизликлари ҳақида гапиришни ёқтирмасди. Аммо баъзан бирон сабаб билан ўша даврни эслаб қолса, «Маҳбус бўлсанг ҳам ўз юртининг зиндонида ётгин. Ўзга юртда маҳбус бўлсанг, сени икки томонлама — ҳам турма маъмурлари, ҳам ерли маҳбус-

лар азоблашади»,—дерди. Нерчинскда у сиёсий маҳбуслар даврасига тушиб қолади. Жаҳон сиёсатининг ҳозирги аҳволи, улуг давлатлар орасида кетаётган биринчи жаҳон урушининг моҳияти, халқларнинг миллий ўзлигини англаш ва миллий мустақиллик учун кураш олиб боришлари хусусида шу ерда у айниқса кўп маълумот олган.

Ғуломбек мингбоши билан олишув Мадаминбекнинг халқ орасидаги обрў-эътиборини кўтарган бўлса керак. Зеро, 1917 йил февраль инқилобидан кейин сиёсий маҳбус сифатида бандиликдан озод қилиниб, она юртига қайтган Мадаминни халқ катта шоду хуррамлик билан кутиб олган. Дўст-биродарлари бу ақлли, замонани яхши биладиган, жасур йигит атрофига тўплана бошлайдилар. Аммо бу гуруҳ баъзилар таърифлаганидек, қароқчилар тўдаси эмасди.

Йил охирларида Россияда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиб, мамлакатда мисли кўрилмаган тақчиллик, бош-бошдоқлик авжига чиқиб кетган бир пайтда Марғилонда ҳам ўғри-қароқчилар жуда кўпайиб кетди. Жазоланишдан хавфсирамай қўйган ўғрилар бутунлай ҳаддидан ошдилар. Оддий одамларнинг уйига босқин қилиб, молу жонини талаб кетиш одат тусига кирди. Кечалари одамлар ухламай чиқардилар. Шаҳарнинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагидан дод-вой, аянчли қийқириқлар эшитилар, бу эса қайсидир шўринг қурғурнинг хонадонига ўғри бостириб кирганлигидан далолат берарди. Марказдаги ҳокимият талашиб, бир-бири билан жиққа мушт бўлаётган большевик, эсер ва сўл эсерлар оддий халқ, айниқса, мусулмонларни ҳимоя қилишдан йироқда эдилар. Ана шундай шароитда Марғилонни ўғри-қароқчилардан, қотиллардан қим ҳимоя қилади, деган савол аҳолини ўйлантирди. Шунда шаҳардаги «Уламо» жамияти раҳбарияти Мадаминбекни милиция бошлиғи лавозимига тавсия этди. Агар ҳақиқатан ҳам Мадаминбек каззоб-қотил ва ўғри бўлганида эди, Марғилоннинг энг таниқли зиёлилари, уламолари ва бадавлат кишиларини ўзида жамлаган «Уламо» жамияти унинг номзодини қўлламамас эди. Абдураззоқ Сиддиқов ҳам Мадаминбек номзодини маъқуллаган.

Шаҳар ва вилоят ҳукуматига ҳам бу номзод маъқул тушди. Ўша пайтда Фарғона вилоят ҳарбий комиссари бўлиб ишлаётган К. Осипов Мадаминбек билан суҳбатдан сўнг уни милиция бошлиғи этиб тайинлаш ҳақидаги буйруққа қўл қўяди ҳамда тегишли қурол-яроқ билан таъминлайди. Кейинчалик Туркистон ҳарбий комиссари бўлиб олган Осипов 1919 йил январида Тошкентда большевиклар ҳукуматига қарши кўтарилган исёнга бошчилик қилган. Маълумки, 14 Туркистон комиссарлари шу исён пайтида ҳалок

бўлишган эди. Осипов исёнида Мадаминбекнинг ҳам роли бўлган. Афсуски, бу масала тарихий адабиётда яхши ёритилмаган. Ҳолбуки, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети партия архивида сақланган Мадаминбекнинг Туркистон қўшинлари бош қўмондони сўл эсер Г. Колузаевга йўллаган мактубида Осипов билан Мадаминбек орасида исён масаласида ўзаро келишув бўлганлиги ҳақида маълумот бор (ЎзКП МК партия архиви ф. 60. ОП. 1 Д262,4-варақ). Исён бостирилгандан сўнг Ленинга юборилган телеграммада, «Фарғонадаги исён билан Тошкентдаги аксилинқилобий ҳаракат ўртасида алоқа борлиги аниқланди», деб айтилган эди.

Умуман Осипов ва Мадаминбек муносабатларининг ўзи жиддий ўрганишга сазовор ҳодиса. Мадаминбекни дастлаб қуроллантирган, у билан доимий алоқада бўлиб турган Осипов Тошкентда исён бостирилгач, тўппа-тўғри Мадаминбек ҳузурига шошади. Анчагача у билан ёнма-ён юради. Жанг операцияларини тайёрлаш ва ўтказишда иштирок этади. Қалтис дақиқаларда ҳатто Мадаминбек ҳаётини сақлаб қолиш учун шахсий жасорат ҳам кўрсатади. Бироқ кейинчалик Бухоро амири ҳузурига кетиб қолади. Унинг бу қилмиши Мадаминбекдан ҳафсаласи пир бўлганлиги натижаси эмасди. 1919 йилга келиб исёнкор Бек атрофида тўпланган бир қатор собиқ чор армияси генераллари кечаги «қизил комиссар»ни сиздирмай қўйгандилар. Улар турли йўللар билан Мадаминбек олдида Осиповни обрўсизлантириш, камситиш ва ҳатто ҳақоратлаш йўлига ўтгандилар. Қўмондон эса собиқ ҳомийсини ҳимоя қилиш учун имкон тополмади. Зеро ўша пайтга келиб ўз атрофида тўпланган малакали, тажрибали рус офицерлари билан Осипов туфайли алоқани узиш Мадаминбекнинг олий мақсадларини рўёбга чиқаришга тўсқинлик қиларди. Осиповнинг Бухорога кетиб қолишига бош сабаб ҳам шу бўлган чамаси.

Мадаминбек милиция бошлиғи сифатида Марғилонда осойишталик, тартиб-қоида сақлашга жиддий ҳисса қўшади. 1918 йилнинг ёзига қадар Марғилонда оммавий тартибсизликлар, йирик талончи гуруҳларнинг бостириб кириши каби ҳодисалар бўлганлиги ҳақида маълумотлар йўқ. Абдураззоқ зақўнчининг ўлиmidан сўнг икки ярим ойлар чамаси ўтгач, Мадаминбек унинг қизи Саодатхонга совчи юборади. Ўша пайтда Саодатхоннинг тоғаси Собиржон Юсупов Марғилон шаҳар Кенгашининг райси эди. У бу никоҳга ҳеч қандай қаршилиқ билдирмади. Чунки Мадаминбек 25—26 ёшлардаги, ҳар томонлама етук ва қобил йигит эди. 16 ёшли Саодат ҳам жуда гўзал ва ўқимишли қиз бўлиб вояга етган эди.

— Тўйимиз наврўздан сўнг бўлиб ўтди. Баҳор забтига олган, боғларда ўриклар қийғос гуллаган кезлар эди. Хайҳотдек ҳовлимизда отамиздан кейин эркак киши қолмаган. Мадаминбек эса иши туфайли доимо шаҳарда яшар эди. Шу боис у киши ҳовлимизга ичкуёв бўлиб кирдилар.

Кўҳна Марғилон шаҳри билан Тошлоқ райони чегарасида жойлашган Чангалчи маҳалласидаги бу ҳовли ҳамон сақланиб қолган. Унда ҳатто Мадминбекнинг кўзи тушган қадимий чинор ҳам бор. Саодатхон ая ҳозир ҳам шу ҳовлида яшайдилар.

— Мадаминбек билан икки йилдан ортиқ турмуш қурган экансиз. У кишининг феъл-атвори, яшаш тарзини жуда яхши биласиз. У қандай одам эди?— дея сўраймиз аядан.

Ая 90 ларга бориб қолган эса-да фикри тиниқ, ўша даврларни яхши хотирлайди.

— У ўрта бўйли, икки юзи қизил, қора кўз, жуда бақувват одам эди. Ойлада ўзини жуда бамаъни, босиқ тутарди. Жуда художўй, намозхон эди. Ҳар қандай шароитда ҳам беш вақт намозни қанда қилмасди. Вақт топилди дегунча китоб ўқирди. Эсимда, қаерга бормасин ёнида албатта Фузулийнинг девонини олиб юрарди. Фузулий ўқини жуда яхши кўрарди, раҳматли...

ДАСТЛАБКИ ЖАНГЛАР

Ёш келин-куёвнинг бахти, тинч, фаровон кунлари узоққа чўзилмади. 1918 йил ёзида Мадаминбек Марғилон шаҳар милицияси бошлиғи лавозимини тарк этади. У отряди билан Шўро ҳукумати душманлари сафига ўтади. Хўш, бунга Мадаминбекни нима мажбур этди? Йирик бир шаҳарнинг милицияси бошлиғи сифатида танилиб қолган, Шўролар ишончига кирган одам рўпарасида бундан бошқа истиқболлар ҳам бор эди-ку? Ақлли, қаттиққўл ва қобилиятли Мадаминбек тез орада Шўролар ҳукуматида катта лавозимларни эгаллаши мумкин эди. Аммо буларнинг ҳаммасидан воз кечиб, ўта хавфли, машаққатли ишга — мавжуд тузумга қарши қуролли кўзғолон кўтаришга жазм этган. Агар айрим босмачи тўдалари ўша даврдаги тартибсизлик шароитида стихияли тарзда ёки талончилик тўдалари сифатида ташкил этилган бўлса, Мадаминбек онгли суръатда ўз отряди билан ҳукумат душманлари тарафига ўтади. Бу турмушнинг аччиқ-чучугини тотиган, миллатининг ҳақиқий фидокори бўлган инқилобчига хос жасорат эди.

Ўша даврда Фарғонада юз берган қонли воқеалар, маҳаллий аҳоли ҳуқуқларининг камситилиши, уларнинг қирғин бўлиши ҳам Мадаминбекни шу йўлга ўтишга мажбур

қилган. 1918 йил март-апрель ойларида Қизил армия ва арман дашноқлари Фарғонада маҳаллий аҳолига нисбатан мислсиз шафқатсизликлар қилдилар. Дашноқлар отряди Фарғона шаҳри ёнидаги Ермозор қишлоғида маҳаллий аҳолидан 200 кишини ҳеч қандай сабабсиз отиб ташлади. Улар гўё дашноқлар отряди отларини хашак билан таъминлашдан бош тортган эмишлар. Туркистоннинг оташин ватанпарварларидан бири Турор Рисқулов Туркистон мухтор жумҳурияти Марказий Ижроия Комитетининг раиси А. Қазаковга ёзган хатида: «Андижонда арманлар қишлоқлардан жуда кўплаб сарт қизларини олиб келиб, уларни ўз хусусий буюмига айлантиргани аниқланди. Дашноқлар ўқни тежаб қолиш мақсадида гуноҳсиз мусулмонларни аёвсиз чопишган, аёлларни номусини топтаб, ғазаб билан: «Агар аллоҳ қудратли бўлса, сенга нажот берсин», дейишган. Ана шу хунрезлик кетаётган пайтларда Скобелевда бутун-бутун ташкилотлар ва ижроия комитетлар ичкиликбозлик билан шуғулланишган» деган эди. («Шарқ юлдузи» журнали, 1992 йил, 7-сон, 147-бет). Шўро ҳукумати маъмурлари аҳолига паст назар билан қарарди. Бошқарув аппарати органларига мусулмонлардан деярли ҳеч ким қатнаштирилмасди. Вилоят аҳлига нисбатан қилинган зўравонликлар халқнинг қаҳри-ғазабини кўзгади. Маҳаллий аҳолининг асил фарзандлари босқинчиларга қарши курашга кўтарилди. 1918 йил бошларида мусулмон исёнчилари асосан қўқонлик машҳур Эргаш қўрбоши атрофига тўпланган эдилар. Эргаш қўрбоши Қўқон мухториятининг армияси бошлиғи сифатида машҳур бўлган эди. 1918 йил 25 январь куни Қўқондан 10 чақирим олисидаги Тошот қишлоғида Эргаш қўрбоши отрядлари билан Қизил гвардия қисмлари ўртасида биринчи қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Эргаш қўрбошининг қароргоҳи Бачкир қишлоғида эди. Майнинг охирига келиб В. Макеев бошчилигидаги Қизил гвардиячи отликлар ва пиёдалар отрядлари Бачкирга ҳужум қилди. Кўпгина беғуноҳ одамларнинг қонлари тўкилди. Туркистон халқлари мустамлака тузуми остида хўрланаётган ва эғизлаётган бир пайтда мустақилликнинг дастлабки куртакларини ҳам ваҳшийларча эзиб ташлаётган кучларга қарши кураш ҳар қандай ватанпарварнинг виждон амри эди. Ёз бошларида Мадамминбек ўз отрядлари билан Эргаш қўрбошига келиб қўшилди.

Бу пайтда Мадамминбек кўли остида 300—400 йигит тўпланган эди. Улар асосан... Қизил армия аслаҳахоналаридан олинган яроқлар билан қуролланган эдилар! Мадамминбекнинг ишбилармонлиги туфайли Скобелев шаҳридаги ҳарбий қалъадан анчагина қурол-яроғ олинганди. Бу шундай содир

бўлган: Скобелев шаҳри кўчалари шаҳар ва Оқариқ қишлоғи ўртасида жойлашган ҳарбий қалъадан симметрик тарзда таралган тўғри чизиқлар шаклида кўрилган. Қалъадан шаҳар кўчалари кафтдек кўриниб туради. Бу эса кўчалардаги ҳаракатни доимий назоратда тутиш, қалъа томон ҳаракатланаётган душман аскарларига қарши шпраннель (сочма ўқ отадиган замбарак) билан ўққа тутиш имконини беради. Қалъада катта ўқ-дори, яроқ-аслаҳа омбори мавжуд эди. 3 мингга яқин Қизил аскарлар ҳам шу ердаги гарнизонда яшайди. Юзларча отлар сақланадиган қатор отхоналар бор эди. Ҳар куни чошгоҳ бўлмасдан ўнга яқин аравада қалъадан ташқарига отхона чиқиндиларини олиб чиқардилар. Отхоналар ҳар куни тозаланади. Араваларни Эмин номли армани қизил аскар бошлиқ австриялик собиқ асирлар, эндиликда эса байналминалчи қизил аскарга айланган кишилар миниб чиқишарди. Австрияликлар от гўнгини маҳаллий аҳолига ҳам пуллардилар. Баъзилар уни маҳаллий ўғит сифатида ерга соларди, баъзилар эса... от гўнгини ювиб, қури-тиб мол-ҳолига едирарди! Ҳа, бу ҳам ўша пайтда Фарғонада авжига чиққан қаҳатчиликнинг бир нишонаси эди. Қаҳратон қиш маҳали хашаги адо бўлган мол-қўй эгалари хашак ахтариб қишлоқларга чиқолмайдилар. Қишлоқлардан эса шаҳарга келиш хавфли. Ноилож қолган одамлар мана шундай ғаройиб «хашакдан» ҳам фойдаланишган. Чунки қаттиқ-қуруқ хашак еган от ошқозони хашакни батамом ҳазм қилиб улгурмайди. Уни ювиб-тозалаб молга бериш мумкин.

Аравалардаги отхона чиқиндиларини асосан Оқариқ қишлоғи тубидаги жарларга элтиб тўкишарди. Гўнг ташувчилар бошлиғи Эмин жар олдига борганда узун ҳуштак чалади ва атрофга аланглайди. Австрияликлар Эминнинг аравасидаги гўнгни белкуракларда аста ола бошлайдилар. Бир-икки қарич қалинликдаги чиқинди олингач, арава устида шинель билан ёпиб қўйилган аллақандай нарсалар тўпи кўринади. Эминнинг хуштагига қишлоқ томонидан икки отлик ўзбек йигити етиб келади.

— Қанча?

— Ўнча!

— Оз-у...

— Шунини ҳам аранг эпладик, Сафоновнинг айроқчилари тинкани қуриштишпти,—пўнғиллайди Эмин.—Қани оқчани чўз-чи.

— Ма, ол. Хўжайин айтдилар, кўпайтирсанг бунга икки баравар муллажиринг берамиз.

— Хўп-хўп, уриниб кўраман,—дея оғзининг таноби қо-чади пул дарагини эшитган армани йигит.

Мадаминбек йигитлари қалъадаги австриялик асирлар билан тил топишиб, улардан қурол-яроқ сотиб олишарди. Австрияликлар гарнизонда кўпроқ милтиқлар, пулеметлар ва замбаракларни ремонт қилиш билан шуғулланишар, ҳафтасига беш-ўн дона қурол, ўқ-дорини кўзни шамғилат қилиб, яшириб қолиш уларга чўт эмас эди. Қизиллар собиқ асирларга ҳали ҳам унча ишонавермас, шу боис армани Эминни уларга кўз-қулоқ бўлиб тургани масъул қилиб қўйишган эди. Эмин эса катта пул эвазига бу савдо-сотиққа раҳнамолик қила бошлади.

Австрияликлар арава устидаги шинель тагидан 10 та «винчестер» милтиғини олиб, йигитларга топширишди. Гўнг ташийдиган карвон яна қалъа томон йўлга тушди... Мадаминбек қўшини шу тариқа қуролланиб борарди.

Фарғона вилоят партия архивида муҳим бир ҳужжат сақланиб қолган. Унда Фарғона гарнизонидан 12 яшик патрон йўқолган, Бу ҳодисани текшириш натижасида омбор мутасаддиларидан бири, Л. Крайнев қамоққа олингани қайд қилинади. Терговда Гарнизондаги масъул шахслар гуруҳи, жинойи тил бириктириб, Мадаминбек армиясига қурол-яроғ сотишда айбланган (фонд 1, опис 1 а, 31-бет).

Афсуски Эргаш кўрбоши ва Мадаминбек иттифоқи узоққа чўзилмади. Тўғри, ҳамкорликнинг дастлабки пайтлари бирмунча жиддий ҳарбий муваффақиятларга эришилди. Масалан, 1918 йил июль ойида Қўқон атрофида бўлган жангларда Қизил армия отрядлари Эргашбек кўшинлари билан биринчи жанглардаёқ тумтарақай қочган эдилар. Лекин Эргаш кўрбоши саркардалик ва сиёсий салоҳияти жиҳатдан Мадаминбекка нисбатан бирмунча чекланган одам эди. Мадаминбек ва Эргашбек орасидаги келишмовчиликлар кучайиб кетди. Эргашбек Мадаминбекни ўзига шерик эмас, балки рақиб сифатида кўра бошлади. Рақобат душманликка айланди. Натижада кўрбошилар иттифоқи бузилиб, Мадаминбек Наманган томонларга кетиб қолди. Кейинчалик эса, икки кўчқорнинг боши бир қозонга симабди деганларидек, кўрбошилар умумий душман бу ёқда қолиб, ўзаро солиша бошладилар. Қуролли тўқнашувлардан бирида Эргашбек ҳалок бўлади.

Мадаминбек эса Қизил армия кўшинлари билан дастлабки мустақил жанглар ўтказишга киришди. Унинг туғма саркардалик қобилияти, тадбиркорлиги жангдан-жангга намоен бўла борди. Кузда Андижон атрофида бўлган тўқнашувларнинг бирида Мадаминбекнинг ёш, ҳали жангларда чиниқмаган лашкарлари катта жасорат кўрсатдилар. Қизил армия кўшинлари жанг майдонида 170 та ўлик қолдириб, шаҳарга қочиб кетишди. Отряд командири Орлов ҳалок

бўлди. Мадаминбек 2 та замбарак, 2 та пулемет ва катта миқдордаги винтовкаларни ўлжа олди. Водий шаҳар ва қишлоқларида Мадаминбекнинг жасур аскарлари ҳақида турли хабарлар тарқала бошлади. Қизил армия қўмондонлигининг Тошкент ва Москвага берган махфий ахборотларида янги «қароқчи Мадаминбекнинг» хавфли душман эканлиги алоҳида таъкидланарди. Унинг атрофига қўрқмас, фидойий йигитлар тўплана бошлади. Мадаминбек водийнинг барча йирик шаҳарлари ва қишлоқларига ўз вакилларини юбориб, босқинчиларга қарши ғазотга отланишга, обрўли, эътиборли кишиларни юрт осойишталигини сақлаш учун сафарбар бўлишга даъват эта бошлади. Кўпгина қишлоқлар оқсоқоллари бек билан келишиб, унга солиқ тўлайдиган бўлдилар. Бунинг эвазига эса Мадаминбек бу қишлоқларни талончи тўдалардан муҳофаза этиш мажбуриятини олди. Оқибатда Наманган ва Андижон атрофларида ҳокимият аста-секин Мадаминбек қўлига ўта борди.

— Мен отамнинг уйида яшардим,— дея ҳикоя қилади Саодатхон ая.— Мадаминбек ҳеч қутилмаган пайтларда келиб қоларди. Шошиб кириб онам учаламиз бир пиёла чой устида суҳбатлашардик—да, у киши яна кетиб қоларди. Қиличбек деган бир йигити бор эди. Доимо шу йигит билан бирга юрар эди. Кейинчалик унинг ёнида бир қанча рус офицерлари ҳам пайдо бўлди.

Дарҳақиқат 1918 йилнинг иккинчи ярми Мадаминбек учун замонавий армияни ташкил этиш даври ҳисобланди. Кечагина далада юрган бўш-баёв йигитлардан қиличбоғлик, милтиқ отишда, пулемёт ва замбаракларни ишлатишда устаси фаранг аскарлар тайёрлаш жуда қийин вазифа эди. Илмий адабиётларда Шермуҳаммадбекнинг қароргоҳи деб ҳисобланган Гарбува қишлоғида ҳарбий машқлар ўтказиладиган махсус полигонлар вужудга келтирилди. Қишлоқ яқинидаги қўҳна қабристон атрофида эски қўрғон ва катта-кичик миноралари бор қадимий қалъа сақланиб қолган эди. Бу ҳарбий машқлар ўтказиш учун жуда қулай жой эди. Мадаминбекнинг Гарбувани танлаши бежиз эмас. Унинг опаларидан бири шу ерлик одамга теккан эди. Шермуҳаммад ҳам мана шу қишлоқлик бўлиб, мироблик қиларди. Кўринишидан жасур, бақувват, тадбиркор миробни Мадаминбек кўз остига олган ва уни ўзи мусулмон қўшинларига таклиф этган эди.

Аскарларга ҳарбий таълим бериш учун рус офицерлари ҳам таклиф этилди. Миллати қирғиз бўлган, бироқ рус императори армиясида узоқ йиллар хизмат қилиб, полковник унвонини олган Сулаймон Кучуков йигитларга ҳарбий санъат сирларини ўргатишда айниқса катта ёрдам берди.

1919 йил бошларига келиб Мадаминбек жиддий ҳаракатлар қилишга қодир бўлган 3—4 минг кишилик кичик армияни барпо этишга муваффақ бўлди. Шу йил 18 февралда Мадаминбек моҳирона ташкил этилган бағоят қалтис, мардона бир операцияни ўтказди. У ўз қўшинлари билан Фарғона вилоятининг маркази — Скобелев шаҳрига бостириб кирди. Шаҳардаги завод ва фабрикалар хавф-хатарни билдириб, узундан-узоқ гудок чалишди. Қизил армия отрядлари ва рус кўнгиллилари шаҳар кўчаларида бевосита жангга киришдилар. Армия кўмондонлиги қурол кўтаришга қодир бўлган ҳар бир одамни кўчага чиқишга даъват этди. Бек аскарлари вилоят турмасига ҳужум қилишди. Ва у ерда ҳибсда ётган 200 нафар ўз сафдошлари ҳамда икки нафар юқори ушвонли рус офицерини озод қилиб, ўзлари билан олиб кетишди. Бу ғоят мардона иш бўлган эди. Чунки ўша пайтда вилоятда М. В. Сафонов бошчилигидаги салкам 20 минг кишилик яхши қуролланган қизил гвардиячилар ва мунтазам армия қисмлари бор эди.

Мадаминбек қўшинлари шаҳарга бостириб кирган пайтда мусулмон аҳолининг асосий қисми уларни қўллаб-қувватлади. Шу боис бўлса керак, ҳужумнинг эртаси куни европаликлар маҳаллий мусулмон аҳолини кўча-кўйларда ёшасига уриш, калтаклашга киришдилар. Қизилқиядан бозорга келган бир гуруҳ ўзбекларни қизил аскарлар уриб ўлдириб юборишди. Оқибатда ҳар иккала томондаги тинч аҳоли ўртасида ҳам миллий муҳолифат вужудга келди. Атроф қишлоқлар аҳолиси шаҳарга тушишга қўрқиб қолди. Натижада Фарғона fronti кўмондонлиги аҳолига ялинчоқлик оҳангидаги мурожаатлар чиқаришга мажбур бўлди. Фарғона fronti кўмондони М. Сафонов ва оператив штаб раиси Спассиковларнинг 1919 йил 7 мартда чиқарган «Фарғона мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатида шундай дейилади: «Баҳор келди. Меҳнаткашларга тинч дала ишларига киришиш муддати етди. Сиз тинч меҳнатингизга ҳалақит бераётган бойлар ва қароқчиларни тугатинг. Биз эса инқилобнинг биринчи кунлари социалистик партиялар ва Қизил армияга суқулиб кириб олган христиан қароқчиларни тугатишга ваъда берамиз. Сиз Скобелевга келсангиз, Мадамин турмага ҳужум қилган куни кўчаларда қорасини ҳам кўрсатмаган, аммо эртасига Қизилқиядан бозорга келган тинч меҳнаткаш сартларни шафқатсизларча калтаклаган замогончилар, ўғрилар ва қароқчиларни биз қандай жазолаганлигимизни айтиб беришади» (Фарғона ўлкашунослик музейи, фонд 1. Негатив № 804).

Кўриниб турибдики, Мадаминбекнинг Скобелевга ҳужуми бойларнинг камбағаллар ғамхўри бўлмиш қизилларга

ҳужуми эмас, балки эзилган халқнинг мустамлакачиларга қарши қўзғолони кўринишларидан бири бўлган. Европаликлар ва маҳаллий халқ орасида тубсиз жарлик вужудга келган.

— Баҳорга яқин Мадаминбек бизни Андижоннинг Балиқчи қишлоғига кўчириб олиб кетди. Ўша ерда Мамажон қўрбошининг ҳовлисига тушдик. Чунки Марғилонда туришимиз хавfli бўлиб қолган эди, Бекнинг душмани бўлган бошқа қўрбошилар, ўрислар онам билан менга шикаст етказишлари мумкин эди. Балиқчида икки йил яшадик. Бу ерда ҳам кам бирга бўлардик. Бек доим сафарларда юрарди,—эслайди бекнинг рафиқаси.

ИЛК МУВОФФАҚИЯТ

Мадаминбекнинг Фарғона водийсидаги обрўйи ошиб кетди. У водийдаги мустамлака империясига қарши кўтарилган озодлик кучларининг бирлаштирувчиси ролини ўз зиммасига олди. Водийдаги ислом лашкарларига умумий қўмондонлик Гарбувада бўлган кенгашда Мадаминбекка лойиқ топилди. Шермухаммад қўрбоши, Раҳимберди халифа, Муҳиддинбек, Парпиботир, Бойтуманхўжа, Омон полвон ва бошқа қатор қўрбошилар ўз отрядлари билан унга қўшилишди. Тошкент исёнида мағлубиятга учраган К. Осипов 70 нафар офицери билан келиб Мадаминчилар сафига ўтди. Скобелев шаҳрида яширин суръатда иш олиб бораётган рус офицерлари тўғараги Мадаминбек қароргоҳига 55 нафар юқори малакали офицерлар юборди. Чиноподда бўлган йиғилишда руслар ўлканинг барча шаҳарларидаги ватанпарвар рус офицерлари ва ҳарбий хизматга лаёқатли кишиларни Мадаминбек қўшиллари сафига жўнатишга ваъда бердилар. Мадаминбек ўз навбатида водийдаги рус аҳолисига мурожат қилиб, ўз армиясига қўшилган ва илгари ҳарбий хизматда бўлган ҳар бир оддий аскарга ойига минг сўмдан, офицерларга эса 2 минг сўмдан маош тўлаяжагини, уларнинг диний эътиқодларига даҳл қилмаслигини эълон қилди.

Очилини айтганда, ўша пайтларда ва ундан кейин ҳам ҳеч бир қўрбоши Мадаминбекчалик ўзини русларга яқин тутмаган. Хўш, Мадаминбек руспараст эдимиз? Йўқ, у узоқни кўра биладиган, доно сиёсатчи эди, холос. Бекнинг рус аскар ва офицерларини ўз қўшинига чорлашининг жиддий сабаблари бор эди. У бир ўқ билан икки қуённи урмоқчи эди. Биринчидан, бу билан Туркистондаги сон жиҳатдан анчагина мавқега эга бўлган рус аҳолисининг ишончини қозониш. Иккинчи сабаб яна ҳам жиддийроқ. Зеро Ўрта

Осиё Россия империяси томонидан босиб олингач, бу ердаги мавжуд армиялар йўқ қилинган. Ёш авлод ҳарбий санъат, жанг илмидан мутлақо беҳабар эди. Рус солдат ва офицерлари билан ёнма-ён урушда қатнашиш эса мустақил мусулмон армиясини ташкил этишда муҳим роль ўйнашини Мадаминбек яхши тушунарди. Шунини айтиш керакки, қизил ташвиқот узоқ йиллар айёр, ёлгончи дея таърифлаб келган Мадаминбек ўз ваъдаларидан ҳеч қачон қайтмаган. Унинг қўшинлари Европаликларга нисбатан жабр-зулм ўтказган ҳолатлар қайд этилмаган.

Лекин биз узоқ йиллар эзилган халқ ҳимоячиси дея тушуниб келган Қизил армия маҳаллий халққа нисбатан кўплаб зўравонликлар ўтказган экан. Афсуски, бу ҳозиргача ҳам кам ёритилади. РКП(б) Фарғона вилоят ташкилотининг 1918 йил 19 ноябрида ўтган кенгашида Шаҳрихонлик делегат Н. Новиков шундай деган эди: «Шаҳрихонда қароқчилар ҳақида ҳеч қандай гап йўқ эди. Аммо ҳарбий отряд (қизиллар назарда тутиляпти) 26 сентябрь, бозор кунини Шаҳрихонга келди. Ва ҳе йўқ, бе йўқ бозорни талай бошлади. Отряд раҳбарлари шаҳар бойларидан 200 минг сўм тўплаб беришни талаб қилишган. Биз уларга товон олишга ҳақлари йўқлигини тушунтирдик. Бироқ ҳаракатларимиз зое кетди. Улар барибир 5 минг сўм йиғиб олишди. Ва бозорни талашди» (Фарғона вилоят партия архиви. Фонд 1. Опус 1 а, 34-бет). Партия аъзолари М. Сритинский ва А. Аношинлар Фарғона вилоят тергов комиссиясига ёзган хатларида: «Ўш шаҳри тергов комиссияси бошлиғи Гайский ўз куёви Павлов билан Эски шаҳарда талончилик қилмоқда. У ўз уйи олдида маст бўлиб олиб, Пасха байрами кунини шаҳарликлар кўзини олдида бир қанча мусулмонларни чошиб ташлади. Куёви Павлов эса Қизил армиячи Шаломоев билан Ўзган волостида қурол билан таҳдид қилиб 18 минг сўмни талаб олишди», дегандилар (Фарғона вилояти партия архиви. Фонд — 1, опис 1-а, 39-бет). Бундай ҳолатлар албатта маҳаллий аҳоли орасида Қизил армияга нисбатан илиқ муносабат туғдирилмасди.

Эндиликда Жалолобод ва Ўш шаҳарлари атрофида иш кўраётган И. Монстровнинг деҳқонлар армияси билан бирлашиш масаласи вужудга келган эди. Ўш атрофларидаги рус қишлоқлари аҳолисини талончи тўдалардан мудофаа этиш мақсадида юзага келган бу армия Мадаминбекни воқиддаги ягона маданиятли, қобилиятли саркарда сифатида тан олди. Бунинг устига ўша пайтларда Мадаминбек армиясининг куч-қудрати кундан-кунга ортиб бораётган эди. 1919 йил апрель ойида Наманган ва Қўқон шаҳри атрофларида Мадаминбек армияси билан Қизил армия қисмлари ўрта-

сида шиддатли жанглар бўлди. Жангларда Мадаминбек кўшинлари голиб чиқишган. Натижада Шўролар ҳукумати амалда фақат йирик шаҳарлардагина қолди, холос. Водий қишлоқлари асосан Мадаминбек қўлига ўтди. У шаҳарлардаги тинч аҳолига мурожаат қилиб, ҳарбий ҳаракатлар пайтида шаҳарларни тарк этишга чақирди. Бу ортиқча қурбонлар бўлишига йўл қўймасликка ҳаракат қилган инсонларвар саркардага хос иш эди.

Мадаминбек билан бирлашиш натижасидагина Шўроларни енгиш мумкинлигини тушуниб етган Монстров бошчилигидаги армия мусулмон кўшинлари сафига ўтди. Шуниси қизиқки, Монстровнинг деҳқонлар армиясини аслида шўролар ҳукумати тузган. 1918 йилнинг охирида Фарғона вилоятининг рус қишлоқларида ўзини-ўзи ҳимоя қилиш отрядлари пайдо бўла бошлади. Улар даставвал «Жалолобод деҳқон отрядлари» номини олишган. Кейинроқ бу отрядлар бирлаштирилиб, деҳқонлар армияси ташкил топди. Бу армия Фарғона фронти кўмондонлигигагина бўйсунарди. Армиянинг тузилишига худди ўша — Мадаминбекка дастлаб ҳомийлик қилган Туркистон ҳарбий комиссари К. Осипов оқ фотиҳа берган эди! Демак Монстров ҳам, Мадаминбек ҳам Осипов билан бир пайтда алоқа боғлаган эдилар. Осипов буйруғи билан Фарғона фронтининг оператив штаби 1918 йилнинг 14 декабрида деҳқонлар армиясига 30 минг дона ўқ, 100 дона граната, 300 минг сўм пул берган эди. 1919 йил 7 февралда эса 3 та замбарак, 500 минг сўм пул, 29 апрелда яна бир миллион сўм Монстров армияси ҳисобига ўтказилди. Натижада деҳқонлар армияси водийдаги маблағ ва қуроёланиш жиҳатдан энг қудратли тузилмалардан бирига айланди. Армияда 450—500 тадан аскарларга эга бўлган 4 та полк бор эди. Қутилганидек, К. Осиповнинг бу шогирди ҳам шўроларни ҳимоя қилмади. Туркистон ҳукуматининг республикадаги мавжуд дон заҳираларини давлат ихтиёрига ўтказиш ҳақидаги қарори рус деҳқонларининг қаҳр-ғазабини кўзгади. Бу қарорга мувофиқ деҳқонлар қўлидаги барча дон заҳиралари зўрлик билан давлат ихтиёрига тортиб олиниши керак эди. Бу албатта водийнинг тоғолди районларидаги жуда катта лалмикор майдонларда минглаб тонна буғдой етиштирадиган рус бойлари ва ўрта ҳол деҳқонларига ёқмас эди.

1919 йил 1 сентябрь куни Монстров ва Мадаминбек шўролар ҳукуматига қарши ҳаракат қилиш ҳақидаги шартнома имзоладилар. Бирлашган армия бош кўмондони этиб Мадаминбек тасдиқланди.

Эндиликда жиддий ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун шароит етилган эди. Ўша пайтдаги мавжуд сиёсий-ҳарбий

вазият чуқур ўрганиб чиқилгач, Мадаминбек армияси штаби водийни шўро ҳукумати қўшинларидан тозалашга киришди. Мадаминбек армиясининг штабидаги юқори малакали рус генерал ва офицерлари ўтказиладиган улкан операция режасини тузиб чиқдилар. Ўша пайтда водий қишлоқларининг деярли барчаси Мадаминчилар қўли остида эди. Мадаминбекнинг саркарда ва йирик арбоб сифатида довуғи таралди. 1917 йили бутун Россияни титратган ўз қўшинлари билан муваққат ҳукуматнинг бўш сиёсати туфайли бошбошдоқлик авжига минган Петроградни эгаллаш ва император Николайни тахтига қайтариш ниятида юриш қилган машҳур генерал Корниловнинг туғишган укаси Мадаминбек армиясининг штаб бошлиғи эди. Маълумки, Корниловлар оиласининг Россиядаги мўътабар ҳарбий доиралар, зодагонлар орасида обрў-эътибори жуда баланд эди. Мадаминбек сафдоши бўлмиш Н. Корниловнинг ўзи ҳам чор армияси полковниги даражасига етган, ақлли, илми, жасоратли, ҳақиқий маънодаги рус офицери эди. Унинг воситачилигида адмирал Колчак билан Мадаминбек орасида ўзаро муносабатлар ўрнатилди. Оддий ўзбек йигитига адмирал Колчак рус ҳукумати номидан полковник унвонини берди. Албатта рус генералитети қаршисида Мадаминбек армиясини тан олдириш учун Корниловнинг елиб-югуришлари бежиз эмас. У бунда ўз теран сиёсий мақсадларини кўзлаган эди. Аммо Россиядаги энг олий табақа хонадонларидан бирининг вақили айти Мадаминбекни Туркистондаги барча исёнчи кучларни бирлаштиришга, кундан-кунга кучайиб бораётган большевизм офатига қарши тенгема-тенг курашга лаёқатли шахс дея танлагани бежиз эмас. Ўша пайтлари Мадаминбек армияси штабида 4 та собиқ рус генерали хизмат қилар эди.

Жиддий тайёргарликдан сўнг водийнинг йирик шаҳарларини эгаллаш учун жанглар бошланиб кетди. Сентябрьнинг дастлабки кунлари Мадаминбек лашкарлари Жалолобод шаҳрини эгаллаб олишди. Қуршаб посёлкаси ёнидаги жангларда қизил қўшинлар қақшатқич зарбага учраб, Ўш шаҳрига чекинди.

ОЗОД ТУРКИСТОН УЧУН

Водийнинг йирик шаҳарларидан бўлган Ўш ҳарбий стратегик жиҳатдан жуда қулай ерга жойлашган, шаҳар Хитой, Афғонистон, Ҳиндистон ва Бухоро билан боғлайдиган йўлларнинг устида эди. 1919 йилнинг ёзида Ўшда ҳарбий-сиёсий вазият жуда бетайин бўлиб, Ўш ва Жалолобод атрофидаги рус қишлоқлари шаҳарда тузилган ҳарбий деҳқонлар кенгашининг кўрсатмаларигагина амал қиларди. Фарғона

обкомнинг 1919 йил 15 майда ўтган йиғилишида нотиклардан бири: «Ҳарбий деҳқонлар кенгаши бизга кун бермай қўйди. Бу кенгашда Мадаминнинг вакили ўтириб олган. Ҳамма унинг гапига қулоқ солади», дея шикоят қилганди. Шаҳар мусулмонлари орасида эса Мулла Ҳасан, Маҳмуд Тиллабоев, Саидқосим Аҳмадбеков, Исҳоқ Шамсуддинов, Шоҳим Шамсуддинов сингари бадавлат эътиборли кишиларнинг таъсири кучли, эски шаҳарда ҳақиқий ҳокимликни ана шулар олиб боришарди. Ҳатто куммунистларнинг ичидан ҳам бирлик йўқ. Эски шаҳар партия ташкилоти билан Янги шаҳар партия ташкилоти ўртасида ўзаро ғиди-биди авжига минган эди. Ҳатто Фарғона вилоят вақтли партия комитети муҳокама этган масалалардан бири Ўш озиқ-овқат бўлими фақат европалик коммунистларга озиқ-овқат тарқатиб, оқибатда мусулмон коммунистларининг оч қолаётгани ҳақида эди.

Шаҳардаги ҳарбий-сиёсий вазият ичидан чириб тургандек туюлса-да, қизиллар шаҳарни ҳимоя қилишди. Фақат 7 сентябрь кунигина кучли жанглардан кейин Ўш гарнизони қизил армиячилари, Помир отряди, Қизил гвардиячилар таслим бўлдилар. Мадаминбек қўшинлари тантана билан шаҳарга кириб борди.

Ўш Мадаминчилар қўлига ўтган кунининг эртасигаёқ шаҳар майдонида кўмининг кишилик митинг бўлиб ўтди. Сумбуланинг тўлиб-тошган кунлари. Сўлим Ўш боғларида мевалар фарқ пишган. Зилол сувли Оқбўйра дарёсининг соҳиллари салқин, осойишта. Кўча ва бозорларда душман қўлига ўтган шаҳар кайфияти сезилмайди. Аксинча, одамларнинг юзларида хотиржамлик, мамнуният акс этади. Мусулмонлар бир-бирларини табриклайдилар. Шаҳар аҳолисига нисбатан бирорта ҳам зўрлик ҳолати қайд этилмади. Турмалардаги барча маҳбуслар озод қилинди. Ислол лашкарлари шаҳарда ўзларини жуда интизомли тутганликлари, тартиб-қоидага қатъий риоя қилганликларини шўро тарихчилари ҳам таъкидлайдилар.

Митинг минбаридаги яшил матога «Яшасин, мустақил Туркистон!» деган шиор ёзилган эди. Дастлабки ғалаба напидасидан кўзлари чақнаган, жасоратли Мадаминбекнинг нутқига майдондаги ҳар бир киши нафас ютмай қулоқ тунтишарди.

— Биз Туркистоннинг мустақиллиги учун курашамиз! Туркистон Туркистон халқининг юртидир! Мусулмонлар, бирлашайлик! Мен муқаддас Туркистонимиз озодлиги учун охириги томчи қоним қолгунча курашаман. Аллоҳу акбар! Ё шаҳид, ё ғозий!»

(Қизил армия марказий архиви. Фонд 25859, Оп. 1. Д. 44. 320-варақ).

Ўз атрофига минглаб европаликларни тўплаб олган қўмондоннинг расмий суръатда мана шундай дастурни эълон қилиши катта жасорат эди. Бу ҳол Мадаминбек атрофидаги рус офицерлари гуруҳининг унинг ғояларига қаршилиқ қилмагани каби тасаввур туғдиради. Зеро, уларнинг иттифоқи умуминсоний ғояларга асосланган эди. Шу ўринда 1919 йил бошларида Мадаминбекнинг Фарғона фронти қўшинлари қўмондани М. Сафоновага ёзган мактубини эслаб ўтиш жоиздир. Аспирант Қаҳрамон Ражабов бу мактубни Москвадаги собиқ Совет Армиясининг бош ҳужжатхонасидан топиб «Эрк» газетасининг 1992 йил 32-сонида эълон қилди.

«Шу йилнинг 7 мартада сиз томонингиздан Фарғона мусулмонларига қарата чиқарилган мурожаатномада, армиянгизни тозалаш учун белгиланган жойда беҳуда қон тўкилишига йўл қўймаётганингизни билиб мен Фарғона вилояти оқ гвардия қўшинлари қўмондони сифатида бу ташаббусингизни қутлайман. Чунки армия ёки аниқроқ айтганда қароқчилар тўдаси (банда) аввалига капиталистларга қарши курашиб, охирида ўзлари ҳам капиталистларга айланган. Масалан, отряд бошлиқларининг биттасидан 20 миллион сўмлик мол-мулк топилган. Соф большевистик коммунистик босмачилар тўдаси бизнинг камбағал ярим оч мусулмонларимиздан сўнгги кўрпа ва кигизларини тортиб олишди. Буларнинг барчаси капиталистлар томонидан эмас, балки пролетариат томонидан бизнинг мусулмонларимизга қўлидан талаб олинди. Чунки капиталистлар бу вақтда Совет ҳокимиятининг босиб олиши натижасида юқорида айтилган жойдан четга чиқиб кетишга шовилмоқда эдилар. Гапнинг лўндасини айтсам, бизнинг халқимиз ўз турмушида Карл Маркс, ёки большевистик программани қўллаб кўриш даражасида ҳали ривожланмаган. Агарда сиз ҳокимият тепасида ўтирган кишилар, мусулмонлар турмушини озми-кўпми тушунадиган бўлсангиз, умуман ҳаққоний кўз билан уларга боқсангиз нақадар ожизликларингизни ва бу соҳада беҳуда уринишларингизга ишонасизлар. Фақат биз мусулмонлар эмас, балки сиз европаликлар ҳам, мен сизларнинг ҳатти-ҳаракатларингиздан хулоса чиқариб айтяпман, ҳали у даражага етган эмассиз. Туркистонда бўлса, яна қайтараман, сизлар қиладиган иш йўқ. Ва бу ерда зўравонлик билан фақат душман орттирасиз, холос. Ойлар ўтади, йиллар ўтади ва ўз-ўзидан сиз томонингиздан юритилган сиёсат бизнинг ҳаётимизга сингиб кетади. Сиз федерация тузилади, деб эълон қилдингиз, сиз халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини эълон қилдингиз, шундай экан, нега сиз уларни

бизга бермайсиз? Ёки бизнинг фақат мусулмон бўлганимиз учунми?! Бизга кўнглимиз тусаганча яшашга имкон беринг, майли, сиз эълон қилган шиорларга амал қиламиз. Бизга ўзимиз хоҳлагандек бошқарув усулини сайлашга имкон беринг, ахир биз мусулмонлар кўпчилиكنи ташкил қиламизку. Аммо зўравонлик қилмаймиз, қайтараман, иссиқ ўрнимизни совутманг ва охириги кўрпамизни ҳам тортиб олманг...»

Ҳа, унинг сиёсий қарашлари мана шу мактубда тўлароқ акс этган эди. Мадаминбек учун энг олий мақсад юрт истиқлоли бўлган. Шу йўлда у барча имкониятлардан фойдаланишга ҳаракат қилган. Рус офицерлари эса ўз табақалари ҳақ-ҳуқуқи учун курашганлар.

Ўш ва Жалолобод шаҳри атрофидаги қишлоқларда рус аҳолисининг мавқеи баландлигини ҳисобга олиб, Мадаминбек генерал Алексеевни шаҳар коменданти этиб тайинлади. Ўш, Жалолобод шаҳарлари, қатор уездлар, юзлаб катта-кичик қишлоқлар Мадаминбек ҳукуматини тан олди.

Шу кунлари Фарғона фронти қўмондони М. Сафонов бошчилигидаги қўшинлар Аравон томондан ҳужум бошлади. Аммо уч кунлик шиддатли жанглардан сўнг Сафонов қўшинлари Қувадаги Федченко темир йўл бекати қўргони томонга улоқтириб ташланди. Мадаминбек Сафонов билан учрашишга кўп ҳаракат қилган. Аммо бу эҳтиёткор командир, Мадаминбекнинг унинг хавфсизлигини таъминлаш ҳақидаги ваъдаларига қарамай, учрашишга журъат этмаган.

Ўшда ишлаб чиқарилган ҳарбий операция режасига мувофиқ армия уч йўналишда ҳужум бошлади. Холхўжа, Миркарим, Абдуллажонлар бошчилик қилган отрядлар рус офицер инструкторлари кўмагида Скобелев томонга интилди. Мамажон бойвачча, Бойтуман ҳожи, Омон полковлар Андижон тарафга, Пирим кўрбоши, Эшмат бойвачча, ака-ука Ситниковскийлар, Иван Фаринский кўмондонлигидаги отрядлар Наманган томон кенг фронтда юриш бошлади. Кейинчалик тарихчилар ва ўша давр жангларида қатнашган гувоҳларнинг хотирлашича, армияни уч томонга бўлиб юбориш Мадаминбек штабининг катта хатоси бўлган эди. Агарда барча кучлар бирлаштирилиб, тўғри қизиллар уяси Скобелев шаҳрига ҳужум уюштирилганида, аҳвол ўзгача бўлиши мумкин эди. Балки ўша пайтда бошқа ҳисоб-китоблар бўлгандир. Ҳар ҳолда, бизнинг вақтлар ўтгандан кейин чиқарган хулосамиз Мадаминбекни айблашга асос бермайди. 13 сентябрь кун Мадаминбек қўшинларининг олд қисми Марғилон шаҳрига кириб келди.

— Уч-тўрт кундан кейин мени олгани Балиқчиға извош борди. Извошни йиғирмага яқин отлик аскарлар қўриқ-

лаб келишди. Бир йиллик интизорликдан сўнг онам, сингилларим билан дийдорлашдим. Марғилон аҳли Мадаминбекнинг келишидан хурсанд эди, — хотирлашда давом этади Саодатхон ая. — Бек ҳузурига одамлар жуда кўп келарди. Бек уларнинг ҳаммасини қабул қилар, арзларини тинглар, камбағалларга ёрдам берар, ўғри-каззоблар, текинхўрларнинг жазосини берарди.

Фаргона Давлат Дорилфунуни алгебра-математика анализи кафедраси доценти Ислом Неъматовнинг тоғаси Тожибек Абдуллаев ўша даврларни эслаб:

— Мадаминбек маърифатпарвар одам эди. Ўша сентябрь кунлари у Марғилон шаҳридаги мактабларнинг ҳолидан хабар олди. Болаларнинг ўқишлари билан қизиқди. Кўп муаллим-домлаларни раъбатлантирди. Туркистоннинг истиқболи мана шу болаларнинг қандай ўқишига боғлиқ, деди, — деган эди. Охунбобоев районидаги Сўрхтепа қишлоғида яшаган бу одам 1990 йили 84 ёшида вафот этган.

Мадаминбекнинг санъат, маданият аҳллари билан муносабатлари ҳам яхши эди. Қўлимизда китоб бошларида тилга олинган Ҳожихон Маҳсумнинг ўғли Абдуфатто Ҳожихон томонидан бизга лутфан тақдим этилган бир шеъри бор.

Муҳаммад Аминбек саломат бўлсин,
Вужуди ҳамиша фароғат бўлсин.
Худони ҳабиби рафоқат бўлсин,
Тамоми иши ҳам каромат бўлсин,
Қилган кори-бори ибодат бўлсин.

Хуруж айлади Мурғунон шаҳридин,
Ҳамма бўлди ҳайрон мунинг аҳдидин.
Муборак отидир Муҳаммад Амин,
Анга дер ҳамма офарин, офарин.
Бу кўфур элига шижоат ўлсин.

Азиз жонини беқарор айлади,
Ғазотга ўзини нисор айлади,
Кипини аҳдига хўб вафо айлади,
Набию валиларни ёр айлади,
Қилган кори-бори иборат бўлсин.

Машҳур санъаткор Юсуфжон қизиқнинг фарзанди Зайнобиддин Юсупов марҳум отаси билан Мадаминбек ўртасида бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилар эди.

— Отам раҳматликнинг айтишларича, Мадаминбек ҳар келганда уни ўзига чорлар экан. Аскиялари, ҳазил-ҳузул томошаларини кўриб дам оларкан. У киши отамни ўзига улфат тутганлар. Халқ орасида Мадаминбек ва Юсуфжон

қизиқ орасидаги ўтган воқеаларга бағишланган кўпгина латифа ва ҳикоялар юради. Аммо замона зайли, тазийқ туфайли отамиз Мадаминбек билан ошноликларини кўп ҳам айтавермаганлар. Бу, албатта, тушунарли.

Саодатхон аянинг эслашича, Мадаминбек Тамарахонимлар оиласини ҳам уйига меҳмонга чорлаб турган. Улар билан таниш-билиш бўлган.

Сентябрь охирларига бориб, Наманган уезди, Файзиобод, Тошлоқ ва водийдаги бошқа йирик аҳоли пунктлари Мадаминбек ҳукуматини тан олди. Қизил армия қисмлари йирик шаҳарлардаги гарнизонларнинг қалин деворлари ортига яшириниб олган эдилар. 15 сентябрь куни Марғилон шаҳридаги Ўрда таги маҳалласида Ислом лашкарлари ва иттифоқдош рус армияси раҳбарларининг қурултойи бўлиб ўтди. Қурултойга Мадаминбек раислик қилди ва уни олиб борди, Ислом кўшинлари кўмондони бу ерда қизилларга қарши курашнинг бориши ва унинг истиқболи ҳақида маъруза қилди. Қурултой Фарғонада ҳокимиятни қўлга олиш ҳақидаги Мадаминбек режасини маъқуллади. Қурултой бутун Туркистон аҳолисига мурожаат қилиб, ўлкада таъсис кенгашини чақиришни таклиф этди. Кенгашда ўринларнинг асосий қисми ерли мусулмон аҳоли вакилларидан ташкил топиши шарт дейилган эди мурожаатда. Туркистоннинг нажот излаган кўзлари ўз миллий қаҳрамони Муҳаммад Аминбекка қаратилган эди.

АНДИЖОН ҚАМАЛИ

Сентябрь охирига келиб Мадаминбек армияси водийнинг энг йирик шаҳарларидан бири — Андижонни қамал қилди. Бунинг уч-тўрт сабаблари бор эди. Биринчидан, Андижон Мадаминбек армиясини озиқ-овқат билан таъминлаб турган Уш, Жалолобод шаҳарларига яқин эди. Иккинчидан, Андижоннинг Янги шаҳридаги қалъада озиқ-овқат ва қурол-яроғнинг катта миқдордаги захиралари мавжуд эди. Бунинг устига Андижон йирик темир йўл тармоғининг тугуни эди. Андижоннинг қўлга киритилиши Фарғона вилоятида шўро ҳукуматининг тугатилишини билдирарди. Чунки ўша пайтда Скобелев ва Қўқон шаҳарлари атрофларида ислом лашкарлари шай турар, Марғилон Мадаминчилар қўлида эди. Андижон қўлга киритилгандан сўнг Андижон ва Марғилон оралиғидаги темир йўл бутунисича мадаминчилар ихтиёрига ўтар, бу эса ўта муҳим иқтисодий аҳамият касб этган бўларди. Туркистон Шўролар ҳукумати Андижонни жонжаҳди билан мудофаа этди. Шаҳарнинг европаликлар яшайдиган Янги шаҳар қисми «Бешбош» пахта заводининг минг-

ларча пахта тойлари билан ўрта аср шаҳарларидек девор-қўрғон қилиб ўраб чиқилди. Бу тойлар орқасига яшириниб олиб, ҳужум қилаётганларни ўққа тутиш жуда қулай эди. Бунинг устига қалъадаги кучли артиллерия воситаларидан Эски шаҳар ва атроф қишлоқлар аёвсиз ўққа тутилди. Шунини айтиш керакки, шаҳарнинг Эски шаҳар қисмидаги мусулмонлар тўлиғича Мадаминбек тарафда эдилар. Чунки Қизил армия отрядлари томонидан қилинаётган зўравонлик, талаш ва ўлдириш халқнинг тинка-мадорини қуритган, қаҳр-ғазабини чексиз даражада мавжлантириб юборган эди. Қизилларнинг ўша пайтдаги даҳшатли қилмишлари ҳақидаги маълумотлар архивларда сақланиб қолган. 1919 йил 8 апрелда Андижон Эски шаҳар коммунистлари фракциясининг умумий йиғилишида фракция раиси Олимов қилган маърузада ўша пайтдаги Қизил армия ва маҳаллий аҳоли, ўзбек ва рус коммунистлари ўртасидаги муносабатлар аёвсиз очиб ташланган.

«10 январда биз умумий йиғилиш қилдик ва Қизил армия томонидан аҳолининг майда чорва молларини тортиб олинаётганига чек қўйишни сўрадик. Аммо Янги шаҳар бунга кўнмади... Биз бейхатиёр, ҳақиқатан ҳам мусулмон коммунистлар партиянинг чин аъзоларими? Бизга нега ишонишмайди, деб ўйлаб қолдик. Босмачилик ҳаракати кучайиши билан янги шаҳарлик ўртоқлар ҳар бир мусулмонни душман дея бошладилар. «Бешбош» заводига бўлган ҳужумдан сўнг русларнинг қуролланган отрядлари қурол ахтариш баҳонасида Эски шаҳарда ёппасига тинтув ўтказдилар. Аҳолининг отлари, дон заҳиралари, кийим-бошлари тортиб олинди. Янги шаҳардан туриб атроф қишлоқларни замбараклардан ўққа тута бошладилар. Натижада минглаб беғуноҳ одамлар бошпанасиз қолди. Ҳатто «Янги шаҳар Эски шаҳарни ҳам замбаракдан ўққа тутармиш», деган миш-мишлар тарқалди. Босмачилар сафини ана шулардан тўйган маҳаллий аҳоли тўлдиришти. Яқинда Қўқон қишлоғида ҳалок бўлган рус отряди аъзоларининг жасадларини олиб келиш керак бўлди. Унда Янги шаҳарликлар Эски шаҳар аҳолиси қизил аскарларнинг жасадини олиб келсин деб талаб қилди. (Қўқон қишлоқ Андижондан унча узоқ эмас. Демак Андижон четидаги ўз ўртоқларининг қаровсиз қолган мурдаларини олиб келиш учун ҳам қизиллар шаҳардан ташқарига чиқишга журъат этмаганлар. Бу эса уларнинг ҳокимият доираси нақадар тор бўлганлигини кўрсатади. Муаллиф изоҳи). Акс ҳолда қириб ташлаймиз, дея таҳдид қилишди. Эски шаҳар халқи йиғилишида 20 киши сайланиб, улар ўлган Қизил аскарлар мурдаларини олиб келишга бордилар. Аммо босмачилар уларнинг барини ҳибсга олди. Янги шаҳар ўз ат-

рофини пахта тойлари билан ўраб, чиплар (баррикада) ҳосил қилди. Аммо Эски шаҳар, ундаги мусулмон коммунистлар ҳимояси ҳақида ҳеч ким ўйлагани йўқ».

Мана шундай аҳволда маҳаллий аҳолининг русларга нафрати ортган. Улар тўлиғича ислом лашкарлари тарафдорларига айланишганди. Қизил аскарлар отрядлари учун Олимовнинг маърузасида айтилганидек ҳар бир мусулмон ашаддий душман сифатида кўринар эди. Олимовнинг маърузасида келтирилган мана бу фактни ўқинг. Қизил отрядлар ва тинч аҳоли ўртасидаги ўзаро ишончсизлик, нафратнинг қай даражада чуқурлашганига гувоҳ бўласиз:

«Яқинда руслар отряди уездда босмачилар устидан га-лаба қозониб, шаҳарга қайтди. Янги шаҳар аҳолиси отрядни тантана билан кутиб олишга шайланди. Шунда биз — Эски шаҳар мусулмонлар фракцияси ҳам рус аҳолиси билан бирга голибларни қутлаш учун тинч намойиш ўтказишга қарор қилдик. Намойишда қатнашадиган мусулмон аҳолисининг хавфсизлигини таъминлашни Эски шаҳар партия фракцияси ўз масъулиятига олди. Бизнинг сўзимизга ишонган анча-мунча одамлар тўпландилар. Тинч намойиш 2-Қизил комиссарлар биносига яқинлашди. Шунда байроқ кўтариб ва қўшиқ айтиб келаётган Қизил армиячилар тўпидан бир аскар отилиб чиқди ҳамда халқ, қўмондонлик, бошқа бошлиқлар кўзи олдида қилич билан уч мусулмон — бир мўйсафид, бир аёл ва 9 ёшли болани чошиб ташлади!» (Фарғона вилоят партия архиви. Фонд 1, Опис 1а, 24-бет).

Шаҳардаги барча Европа миллатига мансуб эркаклар қурол-ярғо билан таъминланган эди. Фарғона вилоят партия архивида ўша йиллари қурол билан таъминланган европалик ишчи-хизматчиларнинг рўйхатлари сақланиб қолган. Масалан, Федченко темир йўл бекатидаги 150 нафар европаликнинг барчасига Берданка, милтиқлар, винтовкалар тарқатилган. Қуролланган орасида 50 га яқин дашноқлар ҳам бор эди. Қизил армиячиларнинг бебошликлари ҳаддан ошганди. 1919 йил ўрталарида Қизил аскар Қулметов масаласи анчагина шов-шувларга сабаб бўлди. Бу пиёниста, мақтанчоқ ва ваҳший одам ўзини комиссар деб атар, кўча-майдонларда мусулмонларни ҳақоратлаш, уриб-сўкишга рўжу қўйган эди. Уш шаҳрида қизгин бозор кетаётган бир пайтда у маст бўлиб олиб, қиличини чиқарган ва у билан таҳдид қилиб бир мусулмон аёлни мажбуран извошга ўтиризиб шаҳар четига олиб чиқади ва зўрлайди. Қўмондонлик уни ўлим жазосига ҳукм қилади. Аммо кўп ўтмай улур давлатчи, шовинист доиралар Қулметов ҳимоясига ташланадилар. Улар мусулмон аёлнинг ўзи Қулметовни йўлдан урган дея тўполон кўтаришади. Бу масала вилоят комму-

нистлари III-конференциясида ҳам кўтарилган. Шу конференцияда сўзга чиққан андижонлик Қамбар Алиев «Европаликлар ўз янги шаҳарларини ўраб мустаҳкамлашди. Аммо Эски шаҳарни ҳеч ким мудофаа қилмади. Бунинг устига мусулмон коммунистларига қурол ҳам берилмади», деган эди. (Фарғона вилояти партия архиви. Фонд 1. Опис 1а, 31-бет).

Демак, Қизил армия бизнинг қулоқларимизга қуйилиб, онгимизга 60—70 йиллаб сингдириб келинганидек, маҳаллий аҳоли, ишчи ва деҳқонларни бойлар зулмидан озод қилиш учунгина курашган, ҳар томонлама ҳалол-поқ, гуманистик армия бўлмаган. Унинг сафларида ҳам ўғрилар ва қотиллар, безорилар ва хотинбозлар, ҳар-хил қаланги-қасангилар кўпчиликни ташкил этган. Бунинг устига мусулмон коммунистларининг ўзлари ҳам қаттиқ камситишларга дучор бўлганлар. Фарғона вилояти партия архивида шуғулланаётиб, қизиқ бир ҳужжатга дуч келдим. Давлат тилини жерий этиш учун қаттиқ кураш борган яқин кунларимизга гоёт ҳамоҳанг бу ҳужжатни тўлиғича келтираман.

«Кўқон шаҳар мусулмон бюросининг 1919 йил 24 августда бўлган йнғилиши протокоolidан кўчирма. № 10.

Эшитилди: телефонда турк тилида гаплашиш масаласи ҳақида.

Қарор қилинди:

Шу йилнинг 23 августи эрталаб соат 10.да шаҳар мусбюро раиси ўртоқ Бухареддинов телефонда турк тилида гаплашди. Шунда телефонистка Елизарова телефонда турк тилида гаплашиш мумкин эмас деб айтади. Ўртоқ Бухареддинов фақат рус тилида гаплашишга мажбур бўлади. Уша куни Бухареддиновдан кейин шаҳар мусбюро котиби ўртоқ Гайдуллинни халқ таълими бўлими аъзоси билан гаплашаётганда турк тилида гаплашсангиз телефонни узиб қўямиз, дея огоҳлантиришади. Телефон тармоғи мудиридан тушунтириш талаб қилинганда маълум бўлдики, ҳарбий бўлим мудирини ўрт. Данченко телефонда турк тилида гаплашишни ман қилиш ҳақида фармойиш чиқарган.

Шаҳар мусулмон бюроси Туркистон республикасининг турк тилини давлат тили деб эълон қилган декретига қарамай, мусулмон пролетар оммаси билан ҳисоблашмай, давлат тилида гаплашишни ман қилиш ҳақида фармойиш чиқараётган шахсларга норозилик билдиради. Бу ҳақда Кўқон кенгаши ва Фарғона вилоят мусулмон бюросига маълумот етказилади» (Фарғона вилоят партия архиви, фонд 1, Опис 1 а, 73-бет). Албатта мана шундай камситиш ва хўрлашларга дуч келган маҳаллий коммунистлар қалбида катта оғарларга ишбатан меҳр-муҳаббат ҳамиша ҳам ловиллайвер-

маган. 1919 йил ноябрь—декабрь ойларида вилоят коммунистлари ҳарбий комиссариатда мусулмон Қизил армияси тузиш ҳақидаги масалани бежиз кўтармаганлар.

Мадаминбек қўшинлари Андижоннинг Эски шаҳарини ҳеч қандай қаршиликсиз ишғол қилишди. Андижонлик кўшгина йигитлар Мадаминчиларга қўшилишди. Фарғона fronti қўмондонлиги ҳам Андижоннинг Янги шаҳрини ҳимоя қилиш учун шошилиш чоралар кўрди. Қўқондан Андижонга 7 вагон аскар юборилди. А. Соколов бошчилигидаги тиш-тирноғигача қуролланган Қозон полки зудлик билан Закаспий фронтдан олиниб, Андижонга ташланди. Асосан чех, венгер, австриялик собиқ асирлардан ташкил топган Э. Кужело бошчилигидаги отлиқ байналмилал полк ҳам Андижонга келди. Қаттиқ жанглардан сўнг Мадаминбек аскарлари Андижон қалъаси яқинидаги позицияларни эгаллашди. Иккала томон ўртасида ҳал қилувчи жанг — қалъани штурм қилиб олиш арафасида орага хиёнат аралашди. 23 сентябрь кунида тунда Монстровнинг деҳқонлар армиясидаги иккита полк ҳеч қандай огоҳлантиришсиз ўз позицияларини ташлаб, номаълум томонга қочиб кетдилар. Фронт чизигида ҳосил бўлган бўшлиқдан Қизил аскарлар усталик билан фойдаланишди. 24 сентябрь куни Қизилларнинг бирлашган кучлари Эски шаҳарга ёриб ўтиб, юзма-юз жангга киришдилар. Шаҳар кўчаларида ҳар бир қарич ер, ҳар бир уй учун жанг қилинди. Андижоннинг қинғир-қийшиқ кўчаларидаги пахса деворли уйлар қалъадан отилган замбараклар ўқидан вайрон бўларди. Қалъадан айниқса шрапнельдан отилган майда ўқлар мадаминчиларнинг отлиқ аскарларини олға ҳаракат қилишларига имкон бермасди. Эски шаҳардаги кўшгина давлат уйлари, одамларнинг иморатлари ловуллаб ёнарди. Шаҳар устини қуюқ қора тутун қошлаб олган, жанг пайтида юзлаб аёллар, кексалар, болалар ҳам ҳалок бўлар, майиб, ярадор аҳволга тушардилар. Ҳам қалъа ичкарасидан, ҳам бостириб келаётган Қизил отрядлардан зарба еб, икки ўт ўртасида қолган Мадаминбекка чекинишдан бошқа илож қолмади.

Фарғона fronti қўмондони Соколов, ҳарбий инқилобий кенгаш раиси Иванов, фронт контрразведка бўлими бошлиғи Немков ва бошқалар имзоси билан 24 сентябрь кечки пайт Туркистон Қизил қўшинлари бош штабига йўлланган махфий телеграммада шаҳарни қўлга олишда айнан деҳқонлар армияси айрим бўлинмаларининг хоинлиги қўл келганлиги айтилган.

«Душман қисмлари жойлашган позицияларни бир ярим соат артиллериядан ўққа тутгандан сўнг (бу позициялар Эски шаҳарда эканлигини, бу ерда эса ўн минглаб ҳимоясиз,

гуноҳсиз тинч аҳоли яшаётганлигини ҳисобга олсак, бир ярим соат бомбардимон қилинган Андижоннинг Эски шаҳарида қанча-қанча гуноҳсиз кишилар қурбон бўлганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Муаллиф изоҳи), бизнинг қўшинларимиз ялпи ҳужумга ўтди,— дейилади телеграммада.— Ивановск ва Михайловск қишлоқлари деҳқонлари биз томонга ўтишди. (Деҳқонлар армиясида ҳар бир қишлоқ деҳқонлари алоҳида бўлинма саналган. Худди Дон казаклари армиясида бўлганидек, водийлик рус мужиклари ҳам ўз ҳамқишлоқлари, қўни-қўшилари билан ёнма-ён жанг қилардилар. Афтидан Ивановск ва Михайловск қишлоқлари деҳқонларидан иборат бўлинмалар Қизиллар ташвиқоти ёки бошқа сабаблар оқибатида жанг қилишдан кўра ўз биродарларига таслим бўлишни афзал кўрганлар. Бу эса Андижон тақдирини ҳал этган. Муаллиф изоҳи). Қўлимизга битта 2 дюмли замбарак 1 пелемет тасмаси билан, 3 бомбамет, 53 та бомба, 200 дан ортиқ берданка ва винтовкалар, деярли 20 минг патрон, 500 га яқин от тушди. Қуршаблик ва помирликлар ихтиёрий суръатда асирга тушмадилар. То батамом енгилмагунарича курашдилар... Ҳозирги пайтда деҳқонлар (рус мужиклари назарда тутиляпти) ва босмачилар орасида муносабат бузилган. Биз барча деҳқонларга ўз посёлкаларига қайтиш ва ҳамма оқ гвардиячиларни ушлаб, штабимизга топшириш ҳақида буйруқ чиқардик. Разведка маълумотларига қараганда босмачилар ва оқ гвардиячилар бошчилари деҳқонлар ҳамда қирғизлар орасида мажбурий мобилизация ўтказиш, яна Андижонга ҳужум уюштиришга қарор қилганлар». (Фарғона ўлкашунослик музейи. Фонд 1, 704. Негатив № 140-НВ.)

Аmmo бу ниятга эришиш Мадаминбекка насиб этмаган эди. Дастлабки йирик мағлубиятдан руҳи тушган, қизил ташвиқотчиларнинг тарғиб ва ваъдаларига учган рус мужиклари якка-дуikka, баъзан эса тўда-тўда ҳолда Мадаминбек армиясини тарк этиб, ўз қишлоқларига қоча бошладилар. Балки улар «аллақандай мустақил Туркистон учун» қон тўкишни истамагандирлар. Бунинг устига қиш яқинлашиб келар, асосан тоғ этакларига жойлашган рус қишлоқларида қишда дон топиш озиқ-овқат тайёрлайдиган (продразверстка) Қизиллар отрядлари учун мушкул эди. Айни ўша кунлари Фарғона ҳарбий-инқилобий кенгаш деҳқонлардан уруғлик учун сақланадиган донни тортиб олмаслик ҳақида қарор чиқарган эди. Қизил ташвиқотчилар бу қарорни «дон тўласича деҳқонларда қолади», тарзида тушунтиришар, бу эса рус мужикида қурол-яроғни мойлаб шифтга осиб ва қишни бамайлихотир самогонхўрлик билан ўтказиш иштиёқини алангалатишга етарли эди. Натияжада Мадамин-

бек армиясининг малакали, иккинчи жаҳон уруши ҳарб-гоҳларида тажриба ортирган, рус армияси устав қонун-қоидаларини тўла ўзлаштирган ва айти шу жиҳатдан ёш мусулмон жангчилари учун намунали ҳисобланган қисмида айтиш бошланди.

Хиёнат ҳар қадамда кўкси мустақиллик орзуларига тўлиқ жанговар қўмондонни таъқиб этар эди. Андижон қамалидан сўнг Мадаминбек ҳаётида худди Мирзо Бобур тақдиридаги бир воқеага ўхшаш ҳодиса рўй берди. Унинг қўшинлари Андижондан чекиниб, Ўшга келаётган пайтда шаҳар ҳокимлари сотқинлик йўлига ўтдилар. Шабаданинг қаёққа қараб эсаётганини дарҳол ҳис қилган генерал Алексеевнинг шотирлари иккиюзламалик қилишди. Шу кунги турмалардаги шўро раҳбарлари чиқарилди. Улар яна ўз жойларига қайтарилди. Ўш қалъасидаги деҳқонлар қалъани европалик қуролланган ишчиларга қолдириб, ўзлари қишлоқларига жўнаб кетишди. Мусулмонларнинг яккам-дуқкам қаршилиги тез синдирилди. Кечагина Мадаминбекни олқишлаган Ўш бугун уни совуқ назар билан, ўқлар ёғдириб кутиб олди. Армия ичидан эса Соколовнинг Қозон полки, Қужелонинг отлиқ полки қувиб келарди. Икки ўт ўртасида қолган Мадаминбек Жалолободга чекинишга мажбур бўлди. Жалолобод йўлида деҳқонлар армиясининг катта қисми қочиб, тарқалиб кетди. 30 сентябрда қонли жанглардан сўнг Қизил қисмлар Жалолободни эгаллашди. Мадаминбек қўшинлари учун Помир тоғларига чиқиб кетишдан ўзга илож қолмади. Пастда эса уруш туфайли вайронага айланган водий шаҳарлари тутаб ётарди.

Айти ўша кунлари Андижонга ташриф буюрган Алихон Тўра Соғуний Андижон жангидан сўнгги шаҳар кўринишларини шундай хотирлаган эди: «Урганчи қишлоғидан чиқиб, Андижонга яқинлашган сайин уруш аломатлари кўрина бошлади. Шундоқки, Андижон, Наманган поездлари бутунлай тўхталган, темир йўллар бузилиб, станциялар куйдирилган экан. Шу каби аломатлар ичида юриб ўлтирганимизча, омон-эсон Андижонга етдик. Шаҳар ичига киргач қарасак, бутун кўчаларда чувалиб-сочишиб ётган пахта тойлари ҳисобсиз эди. Сўрасак, биз келишдан уч-тўрт кун илгари Мадаминбек шаҳарга ҳужум қилиб кирганида ҳар икки томон аскарлари той пахталарни ўзларига қалқон қилиб отишган эканлар. Сўнгра буларни шаҳардан чиқариш учун қалъага қамалган большевик аскарлари томонидан отилган тўп-замбарак зарбаларидан шаҳар халқи, хонадон уйлари, бозор раста-дўконлари анчагина зарарланмишдир. «Ёшлик» журналл, 5—6 сонлари. А. Соғуний. «Туркистон қайғуси»).

Ҳа, водийда ҳокимиятни қўлга олиш учун бўлган бирин-

чи энг катта уруш шу тариқа Мадаминбекнинг дастлабки мағлубияти билан якунланди. Бунда биринчидан Қизил армиянинг қурол-яроғ жиҳатдан устунлиги ўз ишени қилди. Қизил армия қисмларининг интизомлилиги, малакаси ҳам Мадаминбек лашкарларидан кескин фарқ қилар, артиллерияси ҳам устун эди. Шоҳидларнинг гувоҳлик беришича, бир ярим соатлик бомбардимон туфайли вайрон бўлган Эски шаҳарда отлиқ жангга киришиш ноқулай эди. Мадаминбек аскарларининг асосан отлиқлар бўлганлигини ҳисобга олсак, уйлар йиқилиши натижасида тўсилиб қолган кўчалар, снарядлар зарбидан ҳосил бўлган ҳандақлар туфайли отлиқлар ҳужуми деярли самара бермади. Аксинча йигитлар пахта тойлари ортига яшириниб ўқ узаётган қизилларга нишон бўлган эди, холос.

ҚАЙТА КУЧ ЙИҒИБ...

Илк мағлубият алами жуда аччиқ эди. Мадаминбек қорли Помир чўққилари орасида жойлашган кичик Гулча қалъасида макон топди. Гулча мўъжазгина қирғиз қишлоғи эди. Утган аср охирларида руслар Хитой ва Ҳиндистон чегараларини қўриқловчи ҳарбий маконлар ва мустаҳкам ўш шаҳри оралиғида ҳарбийларга бекат сифатида хизмат қиладиган кичик қалъа қурган эдилар. Инқилобга қадар қалъада юзга яқин аскар хизмат ўтарди. Қалъа Қора дарёнинг ирмоқларидан бири-тошдан тошга урилиб оқаётган муздек Гулча дарёси соҳилида жойлашган. Дарё соҳилларида эса оҳанграбога тартибсиз ёнишган темир парчаларидек қинғир-қийшиқ, тартибсиз қурилган пастак-пастак лойсувоқ уйлар бор эди. Кеча-кундуз бу уйлар мўриларидан тезак тутуни буриқсиб чиқарди. Қалин пахса деворлар билан ўралган қалъада қўшинларни жойлаштириш учун шароит бор эди. Бундан ташқари ўнлаб «қора уй»—ўтовлар ҳам йигитларга бошпана бўлди. Гулчада узоқ турилмади. Мадаминбекнинг иродаси синмаган, у армияни янгитдан ташкил этиш, йигитларни кўпайтириш, чет эллар билан алоқа йўллари қидира бошлади. Эндиликда водий ичидаги таъминот манбалари чекланиб қолган, Мадаминбек учун халқаро майдонга чиқишдан ўзга йўл йўқ эди. Ўша кунлари Гулчага водийдан кетма-кет хабарчилар келар, бу ердан эса турли қўрбошилар қароргоҳлари, шаҳар ва йирик қишлоқлардаги ишончли кишиларга йўлланган махфий мактубларни чопонлари қатига тикиб олган чопарлар йўлга чиқишарди. Собиқ чор ҳукуматининг Қашқардаги консули Успенский орқали инглиз маъмурлари билан алоқа ўрнатилганда полковник Корнилов катта хизмат қилди. Штабс-капитан Дикий бошчили-

гидаги бир гуруҳ йигитлар хавфли тоғ девонлари, қорли жарликлар орқали Қашқарга ўтдилар. У ерда инглиз разведкаси вакиллари билан музокаралар олиб борилди. «Интеллиженс сервис» (Англия махфий хизмати бошқармаси) Англия ҳукумати олдида Мадаминбекка ёрдам бериш хусусида воситачилик қилишга рози бўлди. Водийдаги йирик қўрбошилар, обрўли кишилар, уламолар, зиёлиларнинг вакиллари Қашқар чегарасидаги Эркаштом овулида йиғилишга келишиб олдилар. Гулча билан Эркаштом орасидаги юксак чўққилар елкасида, ўтиш қийин ва хавфли шарт — довонни ошиб ўтиб, октябрь ойи охирларида Мадаминбек Эркаштомга етиб келди. Эркаштом ҳозирги Қирғизистон республикаси билан ХХР ўртасидаги чегаранинг нақд ўзида жойлашган. Собиқ чор ҳукуматининг Қашқардаги консули инглизлар билан мустаҳкам алоқада бўлиб турган Успенский ҳам ислом лашкарлари қурултойига етиб келди. Давомли музокаралардан сўнг Мадаминчилар киритган таклиф деярли яқдиллик билан қабул қилинди. Уни ахир бежиз уста сиёсатдон демаганлар. Қурултойда муваққат Фарғона ҳукумати тузилганлиги эълон қилинди. Мадаминбек ҳукумат бошлиғи ва армиянинг бош қўмондони, Монстров ҳукумат бошлиғи ўринбосари, генерал Муханов ҳарбий министр, адвокат Ненсберг ички ишлар министри, Ҳакимжон Азизхоннов молия министри этиб тайинландилар. Ҳукумат состави 16 мусулмон ва 8 рус кишисидан ташкил топган. У ўз олдига қўйилган вазифаларни бажаришга лаёқатли эди. Қурултойда катта нутқ сўзлаган Мадаминбек ҳукумат составига кирган руслар ва шу ерда ҳозир бўлган инглиз ҳукумати вакиллари қаршисида яна бир марта ўз ролярига содиқлигини намойиш этди. У ҳукумат тузишдан асосий мақсад мустақил Туркистон давлатини яратиш эканлигини таъкидлади. «Биз Туркистон мусулмонлари учун мустақил мусулмон давлатини барпо этиш энг олий мақсаддир!» деди Мадаминбек ўз нутқида.

Янги муваққат Фарғона ҳукумати қатор чет давлатлар раҳбариятларига мурожаат этиб, бу ҳукуматни тан олиш ва унга иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий ёрдам кўрсатишни илтимос қилди. Янги Фарғона ҳукуматини расмий тан олишга ҳеч ким журъат этмаса-да, бироқ у билан бевосита алоқалар ўрнатиш ва ёрдам беришга ҳаракат қилган чет эл сиёсатдонлари ўз фаолиятларини активлаштирдилар.

Ноябрь ойи ўрталарида ҳозирги Езёвон район ҳудудидаги Қоратепа қишлоғида жойлашган Мадаминбек қароргоҳига афгон армиясининг генерали бошлиқ Туркия, Афғонистон ва Озарбайжон ҳукуматларининг вакиллари ташиф буюришди. Мадаминбек ва бу вакиллар ўртасида бўлиб ўтган

музокараларда юқоридаги ҳукуматлар вакиллари муваққат Фарғона ҳукуматига ёрдам беришга шай эканликларини изҳор қилишди. Қизил Армия агентураси махфий маълумотларига кўра Мадаминбекка кўп миқдорда қурол-яроғ ваъда қилинди. Мадаминбек армиясини мустаҳкамлаш мақсадида Помир тоғлари оша 10 минг кишилик яхши қуролланган афғон қўшинлари Фарғонага ташланадиган бўлди. Куз охирларида Мадаминбек юқоридаги ваъдаларни тасдиқловчи расмий хатни Қобулдан олди. Мақтубга афғон амири Омонulloхоннинг ўзи имзо чекканди. Ўз навбатида Мадаминбек элчилари Қобулга жўнадилар. Мадаминбек ҳукуматининг халқаро алоқалари кенгая борди. Унинг қароргоҳида мустақил Бухоро амирлигининг 5 нафар доимий консули, рус оқ гвардиячи ҳукуматларининг вакиллари ҳам бор эди. Бу ҳукуматни ҳатто чет элларда расман тан олишга уринишлар ҳам бўлган. Масалан, Аллоҳободда инглиз тилида чиқадиган «Пионер» рўзномасининг хабар беришича, 1919 йил декабрь ойи ўрталарида Англия парламентида Туркистонда пайдо бўлган янги мустақил давлатни тан олиш истиқболларини ўрганиш учун бу ерга халқаро комиссия юбориш масаласи кўтарилган. Аммо парламент узоқ тортишувлардан сўнг бу таклифни рад этган (Собиқ СССР ташқи ишлар вазирлиги архиви. Фонд 152, 1919, Опис 2, д 23, 3-варақ).

Мадаминбек ҳукумати ўз ички ва ташқи сиёсатида Қўқон мухториятининг вориси эди. Мадаминбекни шахсан билган, ўша даврда 1-Фарғона кавалерия полкининг командири бўлган М. Поликовский ўз хотираларида шундай деб ёзади: «Мадамин ҳукуматининг шиорлари Қўқон мухториятининг интилишларига мос келар, у ер ва заводларни ўз эгаларига қайтариш сиёсатини олға сурарди. Бек миллий буржуазиянинг мустақиллик сиёсатини давом эттирарди. Бу сиёсатга уни Ненсберг сингари содиқ маслаҳатчилари, йирик бойлар ундардилар». (М. Поликовский «Қонеч Мадаминбека». Тошкент, Ғ. Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти). Лекин даврнинг энг долзарб вазифаси Қизил қўшинлар билан курашишга яроқли, кучли ва малакали мусулмон армиясини тузишдан иборат эди. Мадаминбекнинг қобилияти, куч-ғайрати асосан мана шу вазифани амалга оширишга қаратилган эди. Қўрбошиларнинг Ойим қишлоғида бўлиб ўтган йиғилишида 150 та отряддан иборат 4 та йирик қўшилма тузилди. Уларга Мадаминбек, Эргашбек, Холхўжа ва Шермуҳаммадбеклар қўмондонлик қилишарди. Қўшилмалар командирлари бевосита бош қўмондон Мадаминбекка бўйсунитарди. Отрядларда собиқ чор офицерларидан ташкил тошган ҳарбий инструктор лавозими жорий этилган эди.

Отряд командирлари тайинлаш бўйича махсус курслар ташкил қилинган бўлиб уларга ислом лашкарлари орасидан мустақиллик ғоясига садоқатли, ақлли, жасур йигитлар танлаб олинарди. Курсларда собиқ чор генерал ва офицерлари бўлгуси командирларга ҳарбий санъат тактикаси ва стратегиясидан сабоқ бера бошладилар. Ҳукумат ҳузурида чет эллардан қурол-яроғ сотиб олиш билан шуғулланадиган қўмита, тарғибот ишларига маъсул ғоявий уюшма ҳам мавжуд эди. Қундалик рўзномалар чиқариш имконияти чекланганлиги боис бу уюшма асосан ёзма чақириқлар тайёрлаш ва уларни халқ орасида тарқатиш билан машғул эди. 1919 йилнинг куз ва қишида уюшма юздан ортиқ ана шундай чақириқ ва баёнотлар чиқарди.

Айни пайтда ҳарбий ҳаракатлар ҳам тўхтамаган эди. Фарғона водийсидаги мусулмон қишлоқларида аҳолининг Мадаминбек ҳукуматига солиқлар тўлаб, унинг армиясини озиқ-овқат, кийим-бош, от-улов билан таъминлаб туриши Туркистон Қизил ҳукуматини ташвишлантирмай қўймасди, албатта. Декабрь бошларида Гарбува қишлоғи ва Шаҳрихон atroфларида собиқ чор офицери Н. А. Веревкин-Рохальский қўмондонлигидаги 2-Туркистон ўқчи дивизияси ва муваққат Фарғона ҳукумати қўшинлари орасида шиддатли жанглар бошланди. Уша кушлари Фарғона водийсидаги барча завод ва фабрикалар, темир йўл корхоналари иши тўхтатилди. Қўлига қурол кўтаришга лаёқатли бўлган ҳар бир европалик ишчи Қизил гвардияга сафарбар этилди. Бироқ большевиклар аскарлари қаттиқ талофатлар кўриб чекиншга, шаҳарлардаги қалъалар ичига кириб олишга мажбур бўлдилар. Водийдаги ҳарбий ҳаракатларда ташаббус Мадаминбек қўлига ўтди. У сўнгги, ҳал қилувчи зарбани беришга шайланарди.

ХИЁНАТ

Фарғонани йўқотиш Туркистонни йўқотиш билан баробар эканлигини Москвада яхши тушунишарди. Бунинг устига ўша пайтлари Бухоро ва Хива деярли мустақил бўлиб олган, бу мамлакатларни Россияга қайта қўшиб олиш режаларини ҳам Фарғонадаги урушни яқунламай туриб амалга ошириш қийин эди. Москвада Фарғона frontiдаги аҳвол билан жиддий шуғулланишга киришдилар. Халқлар дохийсининг диққат-эътибори Туркистонга қаратилди. 1919 йил сентябрида В. И. Ленин Турккомиссия — РСФСР халқ комиссарлари кенгаши ва Бугунроссия Марказий Иқролия Комитетининг Туркистон ишлари бўйича комиссияси тузилганлиги ҳақидаги қарорга имзо чекди. Тарихимизда ўта

машъум рол ўйнаган бу комиссия Туркистондаги ҳокимиятнинг ҳақиқий эгаси бўлиб, унга ҳатто чет давлатлар билан алоқа ўрнатишгача бўлган катта ваколатлар берилган эди. Комиссия составига Лениннинг энг яқин сафдошлари, большевиклар партиясининг энг йирик, обрўли аъзолари киртилган эди. Турккомиссиянинг 6 аъзосидан 3 таси М. Фрунзе, В. Куйбишев, Я. Рудзутақлар кейинчалик ВКП(б) бош секретарлигига лойиқ номзодлар дея ҳисобланганликлари бежиз эмас. Турккомиссия ўзи билан бирга Туркистонга бу ердаги масъул лавозимларда ишлаш учун 117 нафар европалик партия-совет ходимларини олиб келди. Қаранг, 1985—88 йиллардаги Ўзбекистонга Марказдан кадрлар экспорт қилиш вақеалари қанчалик теран илдизларга эга анъана экан!

Турккомиссия айна пайтда Туркистондаги мусулмон коммунистларининг фаоллашаётганидан ҳам чўчир эди. Бу ҳол оддийгина қилиб «миллатчи — оғмачилик» деб аталарди. Чунки Турор Рисқулов, Назир Тўрақулов, Низомиддин Хўжаев, Акмал Икромов сингари мусулмон большевиклари Марказнинг халқларнинг ўз тақдирларига ўзлари эгалик қилиш ҳуқуқи ҳақидаги декларатив баёнотларидан руҳланиб, Туркистон учун мустақиллик талаб қилиш йўлига ўтгандилар. Қизиғи шундаки, Туркистонда мустақил турк давлати тузиш ва турк армиясини вужудга келтириш масаласида мусулмон коммунистлари ҳам, мадаминчилар ҳам яқдил эдилар. Албатта, партиявий йиғилишларда мусулмон коммунистлари Мадаминчиларни қаттиқ қоралар, уларни босмачи тўдалари деб атарди. Бироқ вазият ўзгариб борар, умумий интилишнинг бирлиги кейинчалик ҳар икки томоннинг бирлашувига олиб келиши ҳам аҳтимолдан йироқ эмасди. Бу эса Туркистонда Россия ҳукмронлигига барҳам берарди. Марказда, албатта, бу хавфни яхши тушунишган. Шу боис Турккомиссия ташкил этилган эди.

Турккомиссия ва Турор Рисқулов бошчилигидаги мусулмон коммунистлари орасида ягона турк республикаси ва турккомпартияси тузиш масаласидаги аёвсиз курашлар, Лениннинг Турккомиссия тарафини олиши ва охир-оқибатда Туркистонни парчалаб юборишдан иборат бағоят драматик, фожиавий воқеаларга бой тарих, афсуски, ҳамон бир томонлама ёритиб келинмоқда.

Турккомиссия Фарғонадаги муҳитни ўзгартириш борасида жудда катта роль ўйнади. Унинг қарори билан «Миллатчи оғмачиларга тўлиб кетган» Фарғона вилояти партия ташкилотларида тозалаш компанияси бошланди. Вилоятдаги собиқ чор ҳукуматининг амалдорлари, полиция, суд маҳкамаларида хизмат қилган барча кишилар қисқа муддат

ичида Фарғона ҳудудидан сургун қилиндилар. Турккомиссия маҳаллий аҳолини большевиклар томонга ағдарип учун қатор тадбирлар ўтказди. Илгари ҳар бири алоҳида-алоҳида иш кўрган рус ва мусулмон коммунистлари партия комитетлари бирлаштирилди. Ўша пайтда амалда бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини миллатига қараб бўлишдек ўта қабих қоидага барҳам берилди. Маҳаллий тилларда сон-саноқсиз деворий газеталар чиқарила бошланди. Бу газеталар ҳар куни шаҳарлар ва йирик қишлоқлардаги мачитлару чойхоналарда тарқатиларди. Ташвиқот ишларига коммунистлар жуда катта пул маблағларини сарф этганлар. Ўзбек тилида чиққан доверий газетанинг 1-сони В. И. Ленинга юборилган ва у газетани синчиклаб ўқиб чиққан.

Фарғона вилоят ҳарбий инқилобий кенгаши ўзбек тилида «Янги Шарқ» номли газета чиқара бошлади. Унга Фатхуллин муҳаррир эди. Бу газета саҳифаларида татар қаламкаши Ҳалим Юнчиев Мадаминбекка қарши кўплаб мақола-лар ёзиб чиқартирган. Фарғона вилоят партия ахривида «Янги Шарқ» газетаси фаолиятига доир бир қанча ҳужжатлар сақланган. Маълум бўлишича, газетани вилоятнинг уезд ва волостларига махсус отрядлар воситасида етказиб беришган.

1919 йил ноябрь-декабрь ойларида маҳаллий аҳоли орасида ташвиқот ишлари олиб бориш учун ёлғиз Фарғона вилоят партия ташкилоти ҳисобига 15 миллион сўм пул ўтказилган. Одамлар кўчаларда очликдан ўлаётган, иқтисодиёт даҳшатли тарзда издан чиққан бир пайтда ташвиқот-тарғиботга шунчалик катта аҳамият берилишнинг моҳияти хусусида ўйлаб кўрилса арзийди.

Яна ўша эски, «қамчи ва ҳолва» усули ишга солинди. 1916 йилги қўзғолон пайтида чор ҳукумати мусодара қилган ерларни маҳаллий деҳқонларга қайтариш ҳақида декрет тайёрлана бошланди. Қизил армияга кўплаб маҳаллий ёшларни жалб этишга киришилди. Халқ орасида большевиклар партияси номидан деҳқонларга пул, бепул озиқ-овқат, кийим-кечак тарқатиш бошланди. Мана шу тадбирлар натижасида оч-яланғоч аҳолининг айрим табақалари ўртасида Қизилларга нисбатан қаҳр-ғазаб ҳисси бирмунча бўшашди. Ўз армиясини аранг боқайётган Мадаминбекда бундай имкониятлар йўқ эди, албатта.

Айни пайтда Қизил армия қўмондонлиги махсус Фарғона фронтини тузди ва уни мустаҳкамлай бошлади. Махсус кавалерия полки, «Роза Люксембург» зирҳли поездеи ва қўшимча бошқа кучлар Фарғонага келди. Водийнинг ўзига эса 15 минг кишилик яхши қуролланган Қизил армия қўшинлари шай эди.

Москвалик сиёсатдонлар Туркистон сиёсий майдонида жуда пухта ўйланган, маккорона юриш қилдилар. В. И. Лениннинг шахсий кўрсатмаси билан Фарғонага Шарқий fronti жанглирида ўзини кўрсатган татар бригадаси юборилди. Татар мусулмон йигитларининг Фарғонага келиши халқ орасида Қизилларга ишончни кучайтиришга хизмат қилар эди. Зеро, мусулмон ва турк тилида сўзлашадиган Қизил аскарлар халқ онгида ўзгариш ясаши мумкин эди. «Бригада штаби, — деб ёзади А. И. Зевельев «Ўзбекистонда граждандар уруши тарихидан» номли китобида, — Андижонда жойлашган. Қўшинлар эса Қўқондан Тянь-Шань этакларигача бўлган гарнизонларда турар эдилар. Асосан маҳаллий тилларни биладиган кишилардан ташкил топган бригада нафақат ҳарбий ҳаракатларда, балки маҳаллий аҳоли орасида сиёсий оқартув ишлари олиб боришда ҳам қатнашди. Татар бригадаси ва ўзбек коммунистларидан иборат учар отрядлар бозорлар, чойхона ва мачитларда митинг, йиғилиш, намойишлар уюштирар, уларда одатда «Шўро ҳукумати ва деҳқонлар», «Босмачилар кимлар?» каби мавзуларда маърузалар ўқиларди. Турли хил концерт ва спектакллар намойиш қилинарди».

Мадаминбекни халқ орасида ёмонотлиқ қилиш мақсадида Қизил армия махфий хизмати агентлари халқ орасида турли иво, миш-миш ва бўҳтонлар тарқатишарди. М. Поликовскийнинг «Мадаминбекнинг тугатилиши» номли китобида характерли бир воқеа келтирилади. Поликовский ўз китобида Мадаминбекни қанчалик қораламасин, билибми-билмайми, унинг адолатли ишларини ҳам кўрсатиб берган. «Занжирлар шарақлади. Турма қоровуллари маҳбусларни Мадаминнинг меҳмонхонасига олиб киришди. Улар қора бўз чопонларда, этиклари йиртилган, юзларига ажин тушган ўрта ёш деҳқонлар эди.

Деҳқонлар қўлларини кўксиларига қўйиб, хўжайинга таъзим қилишди ва унинг имоси билан девор тагига «бисмилло» дея ўтиришди.

— Сизлар кимсизлар? Нима учун қамалгансизлар?— уларга савол берди Мадаминбек.

Учалови учун ўртада ўтирган ёши ўтганроқ деҳқон жавоб берди.

— Биз Жўйбозорлик Абдураимбойнинг чоракорларимиз. Бизни хон пули солиғини тўламаганимиз учун Эшмат бойваччанинг йигитлари қамашди.

— Йўлдошбой шунақа деганмиди? — сўради Мадамин Маҳбуслар кўзларини ерга тикиб, индамай туришарди.

— Хон пули дегани қанақа солиқ бўлди?—сўрашда давом этди бек.—Бизга тушунтиринг.

— Кексаларнинг айтишича, — давом этди деҳқон, — Худоёрхон даврида бўлганмиш. Хоннинг 50 та хотини бўлган. 49 та хотини ва улардан бўлган болалар, невараларга Худоёрхон суғориладиган ерлардан берган. Энг ёш хотинига эса Шоҳимардонсой, Исфарасой, Сўх дарёсининг сувларини васият қилган эмиш. Шу боис халқ хоннинг эллигинчи хотини чевараларига ҳақ тўлаши керак экан.

— Сиз мусулмонларсиз, — деди Мадамин, — сув ва ер ҳақидаги ишларни шариатга кўра ҳал қилиш керак. Ўз Жойбозорларингизга кетаверинглар. Сизларни ҳеч нарса қилмаймиз.

Деҳқонлар оғирликларини у оёқларидан бу оёқларига олиб, ўз бахтларига ишонмай, анча туриб қолишди. Сўнг бек ҳақиқатан ҳам уларни озод қилганлигини тушуниб, унга таъзим қилишди». Демак, бу деҳқонларни кимдир хон пули солигини тўламагани учун Мадаминбек номидан ҳибсга олиб, зиндонга ташлаган экан. Ҳолбуки, Мадаминбек бундай буйруқ бермаган, у ҳатто хон пули деган солиқ борлигидан ҳам беҳабар эди.

1920 йил январида Фарғона водийси қишлоқ ва шаҳарларида жанглар қизиб кетди. Қизил армия қисмлари ўз жосуслари ёрдамида Мадаминбекнинг яхлит армиясини бўлиб юборишга эришдилар. Бунинг устига Монстров бошчилигидаги рус деҳқонлар армияси фақат ўз қишлоқларини ҳимоя қилиш билангина овора эди. Деҳқонлар қишни ўз уйларида ўтказишар, қишлоқ оқсоқолининг чақирувига биноангина йиғилиб, жанговар ҳолатга келишарди. Улар орасида интизом жуда бўшапган, жангчилар кўпинча маст-аласт бўлиб юрар, қиморбозлик, бангилик авжига чиққан эди. Э. Кужело бошчилигидаги кавалерия бригадаси Олой тоғлари этакларидаги лалмикор ерларда жойлашган рус қишлоқларига бостириб кирди. Монстров зудлик билан армияни жанговар ҳолатга келтириш, мудоффаа позициялари ҳозирлаш ва қарши ҳужумга ўтишни ташкил қила билмади. Кўпгина деҳқонлар чақирув пунктларига келишдан бош тортдилар. Натижада январнинг қаҳратон совуқларида Қизил армия деҳқонлар отрядларини тор-мор қилиб, бу ерлардаги мавжуд улкан дон захиралари ва қурол-яроғ омборларини қўлга туширди.

Бу Мадаминбек ҳукумати ва армиясига берилган жуда катта зарба эди. Чунки армиянинг озиқ-овқат таъминоти асосан Ўш ва Жалолобод атрофларидаги қишлоқларда етиштирилган дон, гўшт билан боғлиқ эди.

Устига-устак ўша кунлари Ўш шаҳридаги Мадаминбек армиясини разведка маълумотлари ҳамда қурол-яроғ билан таъминлаб турган йирик махфий ташкилот бир сотқин туфайли фош этилди. Олойда Қизиллар қўлига асир тушган

Монстров В. Куйбишев тазйиқи билан Мадаминбек ва унинг қўрбошиларига мактублар юбориб, Қизил армияга қаршилик кўрсатишни тўхтатиш, Шўролар томонга ўтишга даъват этди. Монстровнинг мактубидаги ваъдаларига учган қўрбошилар ҳам бўлди. Чунки Мадамин армиясида оғиқ-овқат таъминоти деярли издан чиққан, армияда ўрнатилган темир интизомга эса баъзи қўрбошилар чидашмасди. Акбарали, Парпи қўрбошилар ўша кунлари сотқинлик йўлига ўтишди.

Мадаминбек армияси штабида ҳам яқдиллик йўқ эди. Буюк Британия ва Шарқдаги мусулмон мамлакатлари билан алоқаларни мустаҳкамлаш бир гуруҳ буюк империячилик кайфиятидаги рус офицерларига мутлақо ёқмасди. Табиатан ўта гайринглиз бўлган генерал Муханов очикдан-очиқ: «Инглиз шамсияси панасига ўтгандан кўра большевиклар ўқиға учганим маъқул», деганди. Армия штабидаги фитна — найранглар, хусусан Қашқардаги консулхонага бораётган хабарларнинг бир-бирига зидлиги натижасида ваъда қилинган инглиз қурол-яроғлари, афғон жангчилари ўз вақтида келмади. Россиядаги оқ гвардиячи армиялар қақшатқич мағлубиятга учрашди, Қолчакнинг ҳалокати туфайли у ёқдан келадиган мададга ҳам ишонч қолмади. Ягона йўл мавжуд кучларга таяниб, қатъий, ҳаёт-мамот жангига киришиш ва ғалабага эришилган тақдирда водийда ҳокимиятни қўлга олиш эди.

Ташаббус қўлидан кетаётганлигини ҳис қилган Мадаминбек армиянинг жанговар тайёргарлиги тўлиқ охирига етмаганлигига қарамай, вақтдан ютиш учун қарши ҳужумга ўтишга мажбур бўлди. Ўша йили қиш жуда қаттиқ келган эди. Аёзга чидамли улкан мирзатераклар чилла совуғига дош беролмай тарс-тарс ёрилиб кетарди. Мадаминбек қўшинлари Гарбува қишлоғи атрофида Шермуҳаммадбек отрядлари билан қўшилди. Ва Марғилон, Скобелев шаҳарлари томон юриш қилди. Афсуски, фурсат қўлдан бой берилган эди. Кучлар энди тенг эмас эди. Ҳатто табиат ҳам қизиллар фойдасига иш қўраётгандек эди. Қизилларнинг отрядлари Скобелев шаҳри, Горчакова, Федченко темир йўл бекатларидаги гарнизонлардан чиқишар, ҳозирги Тошлоқ райони, Қиргули шаҳар-райони атрофларида қаттиқ жанглар қилганидан сўнг бир қисм аскарларни муҳофазада қолдириб, қолганлари гарнизонга кирар, иссиқ хоналарда дам олиб, ярадорларни медицина ходимларига топшириб, ўзлари яна куч йиғиб, эрталаб жангга чиқишарди. Ислом лашкарлари эса бундай имкониятдан маҳрум. Кечгача жанг қилган йигитлар кечқурун бойларнинг катта меҳмонхоналарида ўртага гулхан ёқиб, нону чой билан овқатланиб олишар эди.

Сон ва қурол-яроғ жиҳатидан устун бўлган Қизил армия Мадаминбек қўшинларини бутун фронт бўйлаб қисиб кела бошлади. Беаёв тўқнашувлардан сўнг Мадаминбек Скобелев шахрини четлаб ҳозирги Қирғизистон республикаси ҳудудидаги Новкат қишлоғи томонга, ундан эса жанглар билан Олойга ўтиб кетди. Гулча қалъасида бироз бўлгач Уш-ни айланиб ўтиб, водийнинг шимолий сарҳадларига чиқди.

Аҳвол тобора оғирлаша бошлади. Чўкаётган кемани тарк этаётган каламушлардай куни-кеча Мадаминга садоқатини жўксига муштлаб изҳор қилаётган энг яқин сафдошлари ҳам бекни тарк эта бошлашди. Унинг ҳарбий министри генерал Муханов, собиқ чор полковниги Кучуков ва кўрбоши Муҳиддинбеклар Гулчада яширин тарзда Мадаминбек армиясидан ажралиб қолиб, ўз отрядлари билан Қизил армияга таслим бўлишди. Қизиллар сотқинларни хафа қилишмади. Фарғона фронтининг энг обрўли командирларидан бири, комбриг Эрнест Кужелонинг ўзи Мухановга Скобелевда даромадли иш топиб бериш учун шахсан елиб-югурди. Муханов ҳатто уялмай-нетмай, «агар ҳамма большевиклар Кужелога ўхшаган бўлса шу партияга кирмаганимдан афсусланаман», дея Кужелога хушомад ҳам қилиб қўярди. Полковник Кучуков ва Муҳиддинбеклар ҳам беилтифот қолдирилмади. Масалан, Кучуков қора қирғиз полкининг командири бўлиб олди.

Ҳамал келди, дов-дарахтлар уйғона бошлади. Икки йилдан бери Мадаминбек билан бирга юрган йигитлар кўнглида аллақандай ғаплик ҳукм сурарди. Чунки милтиқ отавериб, қилич чопавериб чарчаган қўллар кетмон зугатасини соғинганди. Дехқонлар ўз оилалари бағрига қайтиш, бола-чақалари бошини силаб, ерга уруғ сочишни истаб қолган эдилар. Мадамин қўшинлари баҳор яқинлашган сари эриётган қор уюмларидек аста-секин кичрая борди.

Тўғри, жанглар қанчалик қонли бўлмасин, Мадаминбек эл-юрт ишига, ўзига садоқатли йигитларни, армиянинг ўзатини сақлаб қололди. Аммо уни боқиш, кийинтириш, ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун маблағ йўқ. Қизил армия Мадаминбек қўшинларининг таъминот каналларини деярли узиб ташлаган эди. Қишлоқларда талончилик қилишга эса Бек йўл қўймас, мана шундай ишлар билан шуғулланганларни эса қаттиқ жазолар эди. Бунда у энг яқин сафдошлари, йирик кўрбошиларни ҳам аяб ўтирмасди. Масалан, Холхўжа кўрбошини худди мана шу талончилиги учун у халқ орасида сазойи қилиб жазолаган эди. Икки йиллик уруш давомида харобага айланган Фарғона янги жангу жадалларни кутиб ётар эди.

— Фаргона ҳолдан тойди, Саодат,— дея умидсизланиб сўзлаб қолди бир куни Мадаминбек. — Кексалар, аёллар ва болалар очликдан ўлиб кетаяпти. Ариқлар кўмилган, ерлар даштга айланган. Кундан-кунга большевикларнинг қўли билан келаяпти. Қолчак, Деникиндек юз-юз минглаб лашкарлари бор саркардалар ҳам мағлуб бўлишди. Бизда эса 5—10 минг чапани йигит бор. Фарғонага худди ўша Қолчагу Деникинларни енгган, большевикнинг энг ақлли, кўрқмас, тадбиркор саркардаси Фрунзе келаяпти. Бу бежиз эмас. Зеро, қизиллар менинг бу кичик армиямдан унча чўчишмайди. Фрунзе ёлғиз Мадаминбек билан эмас, бутун бошлиқ халқ билан олишиш учун келаяпти. У буни яхши тушунади. Агар мен урушни давом эттирсам, муқаддас урушда балки шахид бўларман. Балки номим келгуси авлодлар хотирасида қолар. Аммо халқ... — босиқ, одатда дилидагини юзига кам чиқарадиган бек қаҳрли хўрсиниб юборди. — Халқ хонавайрон бўлади! Шундоқ ҳам хароба Фарғона улкан қабристонга айланади. Ўн минглаб, балки юз минглаб бегуноҳлар қилич тифидан, ўқ заҳридан, очлик ва хорликдан ўлиб кетадилар. Уларнинг оҳлари кимни тутаяди, ахир?!

Мадаминбек яраш битими тузиш тўғрисида жиддий ўйлай бошлади. Унинг диний раҳнамоси, балиқчилик авлиё эшон Ҳожимат тўра билан суҳбатларида ҳам шу масала тез-тез муҳокама этиларди. Ҳожимат эшон яшаган Балиқчи қишлоғига февраль охирида Қизил армиянинг вакиллари кириб келишди. Косонлик волост комиссари мулла Абдуқаҳҳор, «Кўшчи» қишлоқ деҳқонлар уюшмасининг икки вакили ва наманганлик икки шоҳифуруш савдогарлар мулла Абдуқаҳҳор билан бирга келишди. Мулла Абдуқаҳҳор илгари Россияга қатнаб юрадиган савдогар эди. (Қизиқ, кўпинча душманларни яраштириш учун ўртага савдогар қўйилади!) Мулла Абдуқаҳҳор Балиқчига тушиб, Мадаминбекнинг пири Ҳожимат эшон билан суҳбатлашиб олди. Сўнг Мадаминбекнинг қароргоҳи Қоратепа қишлоғига келди. Мадаминбек мулла Абдуқаҳҳорни яхши кутиб олди. Ўртада бўлиб ўтган гапларни Абдуқаҳҳор Фарғона фронт штабига етказадиган бўлди.

Мадаминбек ва Фарғона fronti вакиллари ўртасида махфий музокаралар бораётган бир пайтда Фарғонага Михаил Фрунзе келди. Музокараларнинг бориши, сулҳ битимининг барча моддаларини шахсан ўзи назорат қилиб, кўрсатма бериб турди. Мадаминбек таклиф этган яраш битимининг асосий шартларидан бири Туркистонда фуқаролик ишларини ташкил этишда шарият асосларини сақлаб қолиш, ик-

кинчидан, Мадаминбек армиясини тарқатиб юбормаслик, аксинча, бу армиянинг яхлитлигича ва Мадаминбек қўмондонлигида қолдириш эди. Бу ҳолда Мадаминбек армиясини озиқ-овқат ва қурол-яроғ таъминотини Шўролар ҳукумати ўз зиммасига оларди. Миллат шон-шарафи, Туркистон озодлиги учун курашишга қобил жанговор армияни қандай йўл билан бўлса-да сақлаб қолиш бизнингча ўша пайтдаги ягона тўғри йўл эди. Мадаминбек узоқни кўзлаган режаларини амалга ошироқчи бўлган.

Айни ўша пайтларда Тошкентда Турор Рисқулов бошчилигидаги мусулмон коммунистлар гуруҳи ягона, мустақил турк республикасини ташкил этиш учун сиёсий кураш олиб борар, шунингдек, Туркистон тупроғидан барча номусулмон қўшинларнинг чиқиб кетишини талаб этарди. Рисқулов гуруҳи ва Мадаминбек ўртасидаги бирон-бир алоқа хусусида маълумотлар сақланиб қолмаган. Аммо ўша пайтдаги Туркистонда ҳукм сураётган сиёсий аҳвол синчиклаб ўрганиб чиқилса, уларнинг ҳаракатларидаги мувофиқликни ҳам кузатиш мумкин. Чунки мадаминчилар ҳам, Рисқуловларнинг ҳам олдиларидаги энг олий мақсад битта, у ҳам бўлса Туркистон мустақиллиги, туркий халқларнинг бирлашуви эди, ахир! Бундан ташқари, Рисқуловнинг энг яқин сафдошларидан бири Низомиддин Хўжаев Мадаминбек билан бир неча бор учрашиб, суҳбатлашган. Архив ҳужжатларда Хўжаев ва Мадаминбек икки қутб вакиллари сифатида кўзга ташланади. Хўжаев Мадаминбекни халқни хонавайрон қилишда айблайди. Аммо Мадаминбек ҳам қизилларнинг бебошликларини исботлаб берган. Булар албатта расмий қозғоларда қайд этилиб қолган ҳужжатлар. Аммо икки мусулмон, турк фарзандларининг битта дастурхон устида ўтириб, яна нималар ҳақида суҳбатлашганлигини қаердан биламиз? Охири Хўжаев ҳам қизил мафкура қурбони бўлди-ку...

Албатта, Мадаминбек урушни давом эттириши мумкин эди. Озми-кўпми имкониятлар ҳали йўқ эмас эди. Аммо машаққатли тайёргарликлардан сўнг вужудга келган, милтиқдори ҳидини ҳидлаган, жанговар мусулмон армиясини Қизил армия ўқларига ем қилишдан на ҳожат? Аксинча уни ҳар қандай йўл билан бўлса-да, сақлаб қолиш, тузилишига ишонч пайдо бўлаётган мустақил Туркистон давлатининг армияси ўзагига айлантириш маъқул эмасми? Бу соҳада Рисқулов бошчилигидаги мусулмон коммунистлар позицияси ва Мадаминбекнинг ҳаракатлари бир-бирини тўлдирганликлари диққатга сазовордир. 1920 йилнинг январида Рисқулов Туркистон ўлка компартияси комитети, мусулмон бюроси ва турккомиссиянинг қўшма мажлисида Туркистон ҳудудида Турк республикаси ва турк компартиясини тузиш

таклифи билан чиқди. «Туркистон халқлари,—деди у,— шунингдек бошқа миллий давлатлардаги турклар аслида бир миллатдир. Руслар турк республикасига ҳеч қандай алоқадор эмаслар. Биз алоҳида мусулмон армияси тузиш ва Туркистондан барча номусулмон ҳарбий қисмларни олиб чиқиб кетишни талаб қиламиз! «Бу мардона гаплар Фрунзе, Куйбишев, Эливалар қўҳна Туркистон тупроғида ўлжа қидирган оч бўридай изғиб юрган кунларда айтилганлиги таҳсинга сазовордир. Қизиғи шундаки, Мадаминбек айна шу кунлари Қизил армия билан яраш битими тузиш ҳақда махфий музокаралар бошлаган эди. Саводли, билимдон Мадаминбекнинг Тошкентда бўлаётган қизгин сиёсий курашлардан беҳабар бўлган дейиш қийин. Айниқса, унинг атрофидаги жаидлар, рус офицерлари Москва ва Тошкентга кўз-қулоқ бўлиб турганлигини ҳисобга олсак, бу ҳақиқатдан йироқ. Эҳтимол, мусулмон коммунистлар ва Мадаминбек ўртасидаги бизга номаълум бир келишувга кўра Мадаминбек аскарлари бўлажак Туркистон армиясининг ўзаги бўлиб қолиши мўлжаллангандир.

Мулла Абдуқаҳҳорнинг воситачилигидан сўнг Фарғона фронти штабига Мадаминбекнинг хати келди. Бу пайтда Фрунзе Тошкентга жўнаб кетган эди. 2-Туркистон ўқчи дивизияси ҳарбий кенгашининг шошилинич ўтказилган мажлисида бу мактуб муҳокама қилинди. Собиқ рус армиясининг капитани эндиликда эса Фарғона фронти кўмондони Н. Веревкин-Рухальский Мадаминбек билан музокаралар олиб боришни таклиф қилди.

Мадаминбек билан музокаралар олиб бориш учун дивизия ҳарбий кенгашининг котиби Н. Левашев ва штаб таржимони Буйлинлар жўнаб кетишди. Анча йиллардан бери Скобелевда яшайдиган Левашев Мадаминбекни аввалдан яхши биларди. Мадаминбек Марғилон милицияси бошлиғи бўлиб ишлаган пайтларда Левашев билан кўп учрашган эди.

Гарбувада Левашев ва Мадаминбек ўзаро келишиб оляшди. 1920 йил 6 март куни Фарғона фронти кўмондони Веревкин-Рохальский тантана билан Тошлоққа кириб келди. Ўша пайтларда бутун Фарғонада ягона бўлган енгил машинада кўмондон савлат тўкиб ўтирар, унинг атрофини яхши қуролланган отлиқлар қўриқлаб келишарди.

— Тошлоқдаги Саид Аҳмад хўжанинг пахта заводи олдидаги майдонда бўлганди яраш,— дея эслайди Саодатхон ая.— Майдонга минглаб одамлар йиғилган. Онам билан мени ҳам извошда ўша ерга олиб боришди. Бир томондан Мадаминбек, бир томондан қизиллар келишди. Майдонда отлиқ Мадаминбек ва отлиқ ўрус командир икки томондан

чиқишди. (Ўрус командир 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг қўмондони Веревкин-Рохальский эди). Иккалалари бири билан қучоқлашиб кўришди. Шундан сўнг Мадаминбек йигитларини Тошлоққа жойлаштирди. Ўзи эса уйимизда яшай бошлади.

Яраш сулҳи Мадаминбек учун мақбул шарт-шароитларни ўз ичига олган эди. Энг асосий масала — армияни сақлаб қолиш истаги бунда бажо келтирилган эди. Сулҳ матни Фарғона шаҳридаги босмахонада босилиб ҳамма жойга тарқатилган. Қуйида сулҳ матнини тўлиқ ўқийсиз:

«Мадамин билан сулҳ шартномаси тузилганлиги.

Мусулмон армияси қўмондони Мадаминбек ва 2-Туркистон ўқчи дивизияси ҳарбий қўмондонлиги орасидаги битим матни.

6 март, 1920 йил. Скобелев шаҳри.

Биз қуйида имзо чекувчилар: бир томондан 2-Туркистон ўқчи дивизияси бошлиғи Веревкин-Рохальский ва дивизиянинг ҳарбий сиёсий комиссари Слепченко, Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгаши буйруқлари асосида ҳаракат қилиб, иккинчи томондан: мусулмон армияси қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ушбу мазмундаги қуйидаги битимни туздик:

Мен, Муҳаммад Аминбек, менга тўлиқ розилик билдирган ўз армиям, қўрбошиларим ва ходимларим билан бирга тантанали суръатда баён қиламанки, Шўролар ҳукумати ни тан оламан. Ва унинг содиқ дўсти бўлишга, унинг барча буйруқлари ва фармойишларини қуйидаги шартларимга амал қилишгани ҳолда бажаришга ваъда бераман:

1) Шўро ҳукумати Туркистонда фуқаролар турмушини ташкил этишда шариат қонунларига асосланади. Меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилади. Мусулмон аҳолисига шариатга кўра яшаш ҳуқуқини беради. Яъни мусулмон миллатларининг одатлари ва маҳаллий шарт-шароитларига риоя қилинади.

2) Мени отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳрида бўлиб қолади.

3) Шўролар ҳукуматини уни ички ва ташқи душманларидан, Фарғона ҳудудида бошқа фронтларга чиқмаган ҳолда, ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4) Менинг отрядларимда хизмат қилган барча руслар тўлиқ авф қилинадилар ва улар ўз хоҳишларига кўра менинг отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5) Шу йилнинг 13 мартидан кечикмаган ҳолда мен ўз вакилларим билан Тошкентга Туркфронт инқилобий ҳарбий кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига

Ўзимнинг Шўролар ҳукуматига садоқатимни билдириш учун боришга ваъда бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизияси бошлиғи Веревкин-Рохальский.

Ҳарбий сиёсий комиссар Слепченко.

Мусулмон армияси қўмондони Мадаминбек».

Демак, Мадаминбек Туркистонда (эътибор қилинг: битимда ёлғиз Фарғонада эмас, бутун Туркистонда фуқаролар турмушини шариат асосида ташкил этиш ҳақида гап баяпти. Бу қизиллар томонидан катта ён бериш эди) шариат қонунларининг устиворлигини таъминлашга эришган. Ўз отрядидаги русларни сақлаб қолган. Армияси асафақатгина Фарғона ҳудудидагина ҳаракат қилишга келишиб олинди. Демак, бу Қизил армия ичидаги ўзига хос мустақил армия эди. Чунки миллий, диний бирлиги сақланган, бунинг устига олий қўмондонлик бир фронтда олиб бошқа фронтга ташлаши мумкин бўлмаган ҳарбий қисм мухтор армия эмасми? Ҳа, Мадаминбек ана шу қийин шароитларда ўзига хос, номигагина советларга бўйсунадиган, аслида мухтор армияни туза билган эди! Шуниси борки, юқорида келтирилган битим кейинчалик Фрунзе томонидан анчагина таҳлил қилинган, битимнинг дастлабки кўринишида бўлган Фарғона мухторияти ҳақидаги гаплар учун Фрунзе Голошекин билан Куйбишевни қаттиқ койганлиги маълум. Алихон Тўра Соғуний хотираларида бу битим матни шундай келтирилган:

1. Фарғона мухториятини тасдиқлаш.

2) Шароитга қараб 10 мингдан 40 минггача Мадаминбек қўли остида миллий аскар сақлаш ва буларнинг қурол-яроқларини марказий ҳукумат томонидан таъминлаш.

3) Ўқув-ўқитув ишлари ерли ҳукумат ихтиёрида ва ўз она тилларида бўлиши.

Мусулмонларнинг диний ва ўзаро даъво ишлари бутунлай ўз қўлларида бўлиши ва шариат буйруғича юргизилиши».

Афтидан, Фрунзегга ёқмаган дастлабки битим матни мана шундай тузилган бўлса керак. Ҳар ҳолда кўпгина тарихий адабиётларда таърифланганидек, Мадаминбекнинг қизилларга қўшилиши, бу, ноилож қолган армиянинг қурол топшириб, душманга таслим бўлиши эмас, балки ўз кадр-қимматини ерга урмаган ҳолда, тенгма-тенг шартнома тузиб, қийин вазиятдан ўз обрў-эътибори билан чиқа олган тadbиркор қўмондоннинг иши эди.

Битим тузилгандан сўнг Мадаминбек Тошкентга бор-

ди. Тошкент кўчалари Мадаминбек шарафига безатилиб, Туркистон Марказий Ижроия Комитетида унинг шарафига тантанали қабул маросими ўтказилди. Фрунзе, Куйбишев, бошқа раҳбарлар билан яккама-якка суҳбатлар бўлиб ўтди. Кўп ўтмай Мадаминбек Тошлоққа қайтиб, ўз ҳарбий қисмларини шу ерда жойлаштирди. Йигитлар ҳарбий машқлар билан шуғуллана бошладилар. Фронт қўмондонлиги Мадаминбекка кўз-қулоқ бўлиш учун қизил комиссар Сергей Суховни унинг ҳузурига хизматга юборди.

Мадаминбекнинг юрт, она Туркистон тақдирини ўйлаб тузган узоқ муддатли режасини кўнчилиқ тушунмади, албатта. Айниқса, унинг сафдошлари бўлмиш қўрбошиларнинг аксарияти бу битимни қабул қилмади. Шермуҳаммадбек, Холхўжа ва бошқа бир қатор қўрбошилар Мадаминбекни сотқинликда айблашди. «Ўрисларга қўшилган кофир» билан аёвсиз жанг қилишга чақиришди. Шермуҳаммадбек Мадаминбек ўрнига ислом лашкарлари қўмондони этиб тайинланди. Кураш давом этарди.

СИРЛИ ЎЛИМ

Айни шу кунлари Шўро ҳукуматининг олий сиёсий идораларида Турк республикаси масаласи ҳал бўлаётган эди. Май ойи бошларида Туркистон мусулмон коммунистларининг Т. Рисқулов, Низомиддин Хўжаев ва Бех-Ивазовдан иборат делегацияси Москвага келган (Шуни айтиш керакки, большевистик партиянинг ғояларига чин дилдан ишонган ва садоқатли бўлган кўпгина рус коммунистлари ҳам Туркистонга озодлик бериш масаласида Туркистон коммунистларини ёқлаб чиққан эди). Ва РКП (б) Марказий Комитети, III-Интернационал ва шахсан В. И. Ленин билан музокаралар олиб боришга тайёрланаётган эди. РКП(б) Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси Рисқуловнинг шу масаладаги маърузасини тинглаб, тегишли хулосалар ясаши керак эди. Шуни айтиш керакки, Сиёсий бюронинг айрим аъзолари орасида Рисқулов таклифини қувватлашга мойиллик аломатлари сезиларди. Чунки Туркистонга озодлик бериш ва Туркистон ҳудудидан Қизил кўшинларни олиб чиқиб кетиш бутун дунё, айниқса, Шарқ мамлакатлари олдида РКП нинг обрў-эътиборини беҳад ошириб юборарди. Бироқ буюк давлатчилик касалига мойил бўлган Фрунзе бошчилигидаги Турккомиссияни бундай истиқбол жуда чўчитиб юборди. Ана шу пайтда Туркистонда тинчлик шароити ҳукм сураверса, бу мусулмон коммунистларининг халқ орасида обрў-эътибори баландлиги, Қизил армияга Туркистонда

ортиқ ҳожат йўқлиги ҳақидаги фикрга олиб келарди. Мана шундай нозик, қалтис вазиятда Қизил армияга қарши жиддий ҳаракатлар бошлаб юбориш фақатгина Турккомиссияга қўл келиши мумкин эди, холос. Шу боис Мадаминбекнинг ҳалокатидаги айрим сирли нуқталар диққатни тортади. Маълумки, тарихий-бадий адабиётларда кенг тарқалган фикр бу Шермуҳаммадбекнинг Мадаминбекни ўз қароргоҳига алдаб чақириб, ўлимга маҳкум қилганлигидир. Бироқ худди шу ҳодисанинг ташкил қилиниши қизиқ. М. Поликовский ўз китобида Қўршермат Мадаминни ўз қароргоҳи Гарбувага чақирди. Бунда у маслаҳатдан сўнг ўзи ҳам қизилларга қўшилмоқчи дейди. Хатни нотаниш бир киши олиб келади. Мадаминбек телефон орқали Скобелевга, Фарғона фронти қўмондонлигига бу ҳақда хабар беради. Қўмондонлик унинг Шермуҳаммадбек қароргоҳига боришига рози бўлади. Қизиқ, нима учун Қизил армияга қаршли катта полкнинг командири деярли муҳофазасиз унинг душманлари ҳузурига юборилди? Тарих фаълари доктори Иброҳим Алимов менинг «Ўзбекистон овози» газетасида босилиб чиққан Мадаминбек ҳақидаги мақоламга тўхталиб, Мадаминбек Шермуҳаммад ва Холхўжа олдига кичик бир отряд билан юборилган. Учқўрғонда бу отряд қолдирилиб, Шермуҳаммад қароргоҳига Мадаминбек ўн йигити билан борган ва улар душман томонидан қуролсизлантирилган, дейди. М. Поликовскийнинг айтишича эса, Мадаминбек душман қароргоҳига 26 кишилик отряди билан кетган. Шермуҳаммадбекнинг ўша пайтда қўшинлари 3—4 минг атрофида бўлганилини, Холхўжада ҳам деярли шунча йигит борлигини ҳисобга олсак, 26 киши командирни муҳофаза қила олармиди? Иккинчидан, ўша воқеалар гувоҳи бўлган Поликовский негадир Мадаминбек Водилда жанг пайтида ўлдирилган, дея нотўғри ахборот беради.

Синчиклаб ўрганилса, Мадаминбекнинг ўлими Сиёсий бюрода Рисқулов тарафдорлари таклифлари ҳал этилиши арафасида атайлаб тайёрлангандай туюлади. Яна Алихон Тўра Соғунийга мурожаат қилайлик. Бу ўлимнинг сабабларини у шундай излоҳлайди:

Мадаминбекни Тошкентда тантана билан кутиб олиганини кўрган «Мусулмонларнинг руҳлари кўтарилиб, тарихий анъаналари қўзғолганликдан миллий озодлик умиди билан миллий ҳукуматларини эскармиш эдилар. Буни кўрган ватан босқинчилари ўзларининг олдиндан ўйлаб кўрган макр-ҳийлалари планларини тезлик билан амалга ошириш сиёсатига киришди. Йўқ эса ҳар икки томон ризолигича тўхтам қилинган битим қоидаларини

халқаро қонун бўйича амалга оширишлари лозим эди. Бунга қарамай бекка илтимос қилган бўлиб, Фарғонада қолган Кўршермат, Холхўжа каби қўзғолончиларни ҳам Тошкентга келтиришни унга таклиф қилдилар. Бу ҳам «улар менинг сўзимдан чиқмайди» деб ишонганликдан эҳтиёт йўлини ўйламай тўғри улар олдига келмишдир. Холбуки бу маккорлар ўз қўллари билан чуқурлар тайёрлаб кўймиш эдилар. Шундоқки, «мана сизлар ишонган Мадаминбекинглар кофирга сотилиб, ўз фойдаси учун сизларни тутиб бермоқчи бўлди. Бу ишни бажариш вазифаси унга топширилмишдир. Бу яқин орада келиб қолса, шунга чора кўриш керак», деган ёлгон фитна сўзларни тарқатиб, бу онгсиз қора ботирларни ишонтириб тургани устига Мадаминбек ҳам келмишдир. Ҳақиқатда эса кўкрак кермак от чоппшдан бошқа ҳеч ишни билмаган маслаксиз қора ботирлар кўзлари унга тушиши биланоқ гапиртирмасдан: «Хой сен бизларни кофир большевиклар қўлига бермоқчимисан?» деб уни ўлдирдилар. Бу улур жиноятни бажаришни сўнггида озми-кўпми кутилган умидлар узилиб, кўзда тутилган ишлар бутунлай ўзгарди. Босқинчиларга ҳайбат кўрсатган Мадаминбекнинг кўр қўзғолончилар қўлида ўлиши ҳар ҳолда ерлик халқ учун фойдали кўринган юқориги битимнинг бузилиб кетиши, келажакда кутилган мусулмонлар манфаатларига қаттиқ зарба бермиш эди. Бу фожияли воқеадан Ватан босқинчилари ўзлари тилангандек икки тарафлама фойдаланиб, хиёнат мақсадларига эришдилар».

Мадаминбекнинг ўлими мана шундай узоқни кўзлаган мақсадларга хизмат қилган эди. Бундан ташқари ўша пайтнинг ўзида ҳам, кейинчалик ҳам халқ орасида Мадаминбекни махсус бўлим — ЧК ходимлари ўлдирган деган фикрлар кўп юрарди. Қизиғи шундаки, ҳатто Шермухаммадбекнинг ўзи ҳам бу хусусда фикр билдирган. 60-йилларда Туркияда яшаётган Шермухаммадбек «Америка овози» радиостанциясига берган интервьюсида «Мадаминбекнинг ўлимига мен айбдор эмасман. Уни уруш чиқариш мақсадида ўша пайтдаги 1-армия кўмондони Зиновьев оттириб, дарёга ташлатиб юборган», деб айтади. (Бу суҳбатнинг магнит тасмага ёзилган матни машҳур ҳофиз ва шоир Дадахон Ҳасанда сақланмоқда). 1990 йилда 84 ёшида оламдан ўтган Тожибек Абдуллаев ҳам «Бек акани асобий отдел отган» деб ҳисобларди. Мадаминбекка яқин бўлган бу одам у ўлгандан сўнг қабрини излаб, Учқўрғонга ҳам борган.

Мадаминбекни Фарғона шаҳри атрополисида қўлга тушириб, ҳозирги Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Новқат

қишлоғи томонга олиб кетганлар. Бек у ерда икки кун ҳибсда ётади. Қизиги шундаки, шу икки кун орасида Қизил армия кўмондонлиги уни қутқариш учун қўлини совуқ сувга ҳам урмайди. Худди шу кун Марғилондаги Мадаминбекнинг уйига бир гуруҳ номаълум отликлар бостириб кириб, уйига ўт қўяди. Шаҳарда оммавий тартибсизликлар бошланади. Кўршпермат ва Холхўжа бошчилигидаги қўшинлар Скобелева ҳужум бошлайдилар. Қисқа муддат ичида Фарғонада яна уруш оловлари гуриллай бошлайди. Ҳозиргача расман амалда бўлган тарихга кўра 1920 йил 14 май кун Учқўрғон шаҳри ёнидаги Қоровул қишлоғида Холхўжа Мадаминнинг бошини танасидан жудо қилади. Фарғонада қисқа муддат ҳукм сурган тинчлик барҳам топади.

25 май кун эса Ленин бошчилигидаги РКП(б) Сиёсий бюросида Рисқулов маърузаси тингланди. Бу пайтда Фарғонада қаттиқ жанглар кетмоқда эди. Турккомиссия мана шуларни рўкач қилиб, ҳарбий қизил қўшинларни Туркистондан олиб чиқишга вақт эрта деган фикрни ўртага ташлади. Рисқуловнинг ҳозирги Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида ягона Турк республикаси тузиш ҳақидаги фикри ҳам маъқулланмади. Аксинча, сиёсий бюро турк делегациясининг таклифларини қатъиян рад этиб, Турккомиссиянинг Туркистонни Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистон республикаларига бўлиб юбориш ҳақидаги таклифига қўшилди. Жуда катта қонли, сиёсий ўйин шу тариқа халқимиз тарихи учун фожияли тарзда якунланди.

Мадаминбек ўлдирилди! Холхўжа унинг калласини кесиб, найзада кўтариб юрибди!

Бу шум хабар Марғилон кўчаларида яшин тезлигида тарқалди. Саодатларнинг уйга кимлардир бостириб кирди. Саодат онаси билан девор оша қўшнисиникига ўтиб, ундан ҳовлима-ҳовли узоқ қариндошлариникига етиб олдилар.

— Саккиз кун қариндошимизнинг молхонасидаги хашаклар орасида бекиниб ётдим, — дея кўзига ёш олади Саодатхон ая, — кейин бир йилгача ҳар кимларнинг уйида яширинча яшаб юрдим. Кейин тоғам шаҳарда юришинг энди тўғри келмайди дея олис қирлар орасидаги Хонқиз қишлоғидаги бир танишига икки хотин устига бериб юбордилар. Уч йилча ўша ёқларда юрдим. Иккита фарзанд кўрдим. Кейинги турмуш ўртоғим вафот этгач, яна шаҳарга қайтиб келдим. Ҳаётимни икки нафар ўғлимни тарбиялашга бағишладим. Эҳ, мен чекка азоб-уқубатлар... Кўчаларда юрсам одамлар қўли билан кўрсатиб, ана Мадаминбекнинг хотини, деб кетишарди. Саводим бор. Мактабда ўқитувчилик қилаётгандим. Бир кун маориф мудири кимлигимни билиб

қолиб, ишдан ҳайдаб юборди. Техникумга ўқишга кирган эдим, у ердан ҳам ҳайдашди. Кейин болалар уйга тарбиячи бўлиб ишга кирдим. 1932 йили НКВД га чақиришди. Энди қамалиб кетдим, икки болам етим қоладиган бўлди, деган ўкинч ва қўрқув билан ўша совуқ идорага кириб бордим. Униси сўроқ қилди, буниси сўроқ қилди. Охири ишим Ҳамдамов деган терговчига тушди. У яхши одам экан. Менга «Саодатхон, сиз Мадаминбекнинг рафиқаси бўлганингиздан уялманг, аксинча мағрурланинг. У киши миллат учун жон фидо қилган одам эди. Қўрқманг, бориб тарбиячилигингизни қилаверинг», деган эди. Бу одамни қайтиб кўрмадим. Лекин мени ҳам ўша идораларга чақиришмади. Ишладим. Нафақага чиқдим. Ўғилларим катта бўлди. 50 йиллар охирларида Новқатга бордим. Ахтариб ўша ерда Мадаминбек қамалган болахонали уйни топдим. Ёғочлари қорайиб кетган эски болахона. Томида лолақизғалдоқлар ўсиб ётибди. Уни Холхўжанинг йигитлари шу ердан отга мингаштириб ўлдиргани олиб кетишган экан. Ўтириб руҳига фотиҳа ўқидим...

Ҳозир 90 ёшга борган Саодатхон ая Мадаминбек ҳақида кўп воқеаларни гапириб берди. У ўз миллати озодлиги учун курашган ҳақиқий ватанпарвар, асл инсон эди. Афсуски узоқ йиллар Мадаминбек тарихимизда бир ёқлама тавсифланиб келинди. 28 ёшидаёқ 25 минг кишилиқ қўшинга қўмондонлик қилган салоҳиятли саркарда, гўзал қалбли бу ажойиб инсон фаолиятининг жуда кўп қирралари маълум эмас. Тақдирининг айрим ўхшашликлари билан Мирзо Бобурга ўхшаб кетадиган бу йигит шоиртабиат бўлган.

Афсус, ғаддор замона ўз ишини қилди. Миллат учун курашган киши ўз қабиладошлари қўлида ўлим топди.

Фарғонада озодлик ҳаракати Мадаминбекдан сўнг икки йилча давом этди. Бироқ ундан кейин ҳеч қачон Мадаминбек армияси даражасида уюшган, тайёргарлиги баланд, кучли мусулмон қўшини вужудга келмади. Қўрбошилар кўпроқ бир-бирлари билан олинишга киришдилар. Қизиғи шундаки, қўрбошилар қуролни илгаригидек... шўролардан олардилар! Бунинг маъноси нимада? Мустамлакачилар учун энг биринчи қоида ҳисобланган бу усул хусусида айтиб ўтмоқ жоиз деб ҳисоблайман. Бу усулни кейинги йилларда яна қўллай бошлаш оқибатида собиқ Совет Иттифоқи ҳудудида ўнг минглаб кишилар, бегувоҳ аёллар, норасида гўдакларнинг қони тўкилди. Бу жуда содда, яъни, бўлиб юбор ва ҳукмронлик қил, деган сиёсатнинг амалдаги ижросидир. Бунга кўра жамиятда аввало турли фитна ва инволар йўли билан бир-бирига душман гуруҳлар вужудга келтирилади. Сўнгра бу гуруҳларнинг ҳар бири беистисно

қуроллантира бошланилади. Дастлабки ўқ узилиб, дастлабки қон тўкилиши машъум режанинг амалга оша бошлаганлигидан далолат беради. Кавказ орти республикалари, Тожикистон ва бошқа қатор минтақалардаги воқеалар ўвуз кучлар худди шу усулни шу кунларда ишга солганликларини кўрсатиб турибди. 1917—1920 йиллар турли гуруҳларни қуроллантириш, уларни бир-бирига қайраб солиш усулининг муваффақиятли тарзда жорий этилиши ислом лашкарларининг мағлубиятига сабаб бўлган эди. Мадаминбекка қарши Холхўжа ва Шермуҳаммадбек, Пирим қўрбошига қарши Омон полвон, Охунжон қўрбошига қарши Қорабой қўрбошини ва шу каби ўнлаб отрядлар бошлиқларини қуроллантириш, улар орасида эса қонли адоват учқунини алангалатиш, бирлашиш ўрнига ўзаро жикқа мушт бўлишга олиб келиш, — ҳа, москвалик сиёсатдонлар бу соҳада ўта устаси фаранг эдилар! Холбуки 1919 йил қузида водийнинг ўзида яхши қуролланган 20 минг кишилик мусулмон армияси жанг қиларди. Минг афсуски, тушунмовчилик, турли фитна, найранг, Қизил армия агентларининг маккорона сиёсати натижасида улар нафақат ягона душманга қарши, балки бир-бирларига қарши ҳам жанг қилар эдилар. Ислом армиясининг фожиаи ҳам ана шунда эди!

Ўзбекистон ниҳоят узоқ йиллар орзиқиб кутилган мустақилликка эришган мана шу кунларда биз ўтмишга яна бир назар солишимиз, унинг сабоқларидан тўғри хулосалар чиқариб олишимиз зарур. Бирлашган ўзар, деган халқимиз. Бу содда, лекин буюк ҳақиқат доимо ёдимизда бўлмоғи зарур.

Ўтган йили Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек таваллуд топганига 100 йил тўлди. Лекин, афсуски, айрим газета ва журналларда чиққан мақолалардан ташқари бирор ерда бу ҳодиса нишонланмади. Ёки ҳамон Мадаминбек ҳақида бир фикрга келганимиз йўқми?..